

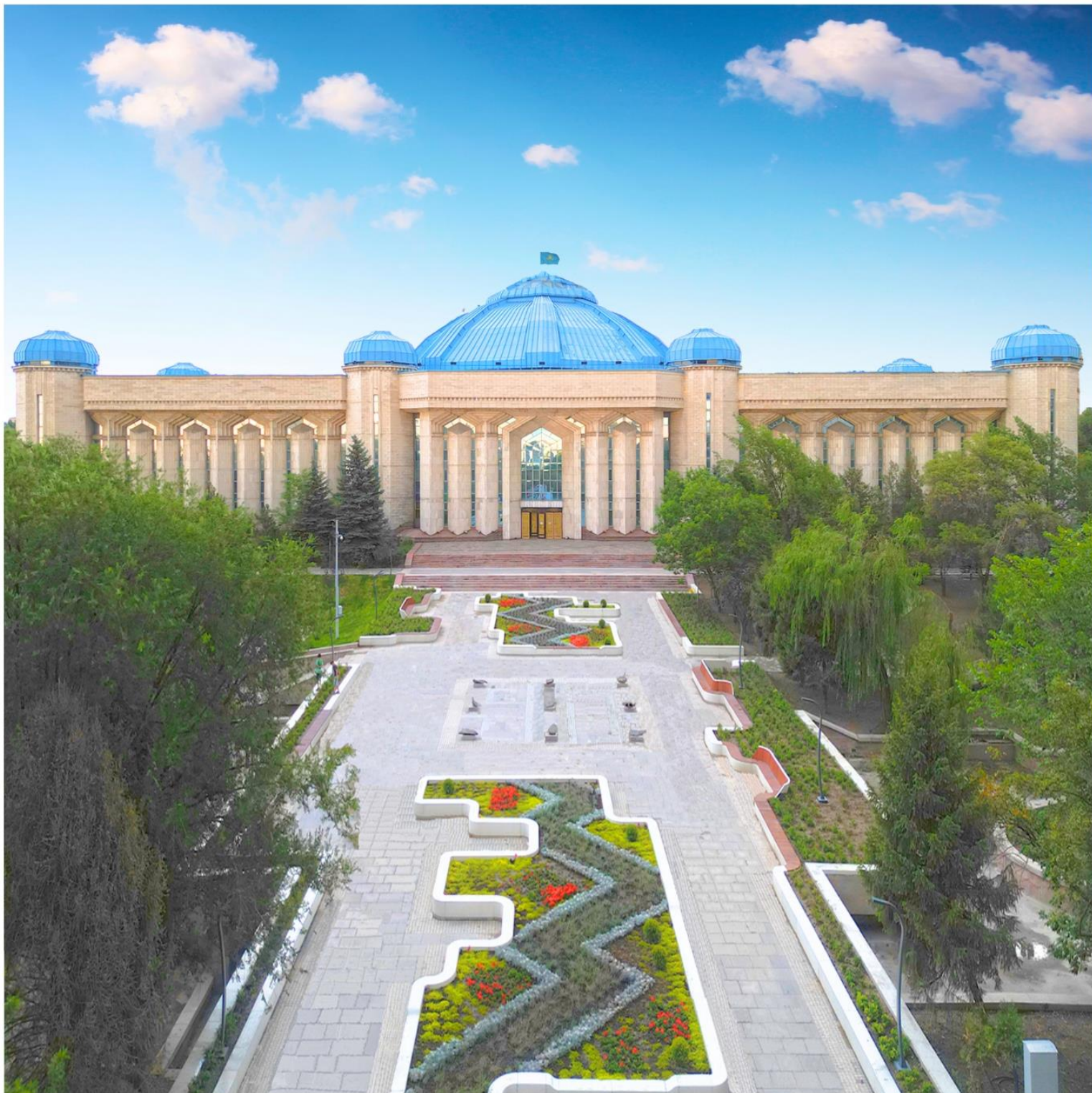
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

3(11)2025

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2025

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі 24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
Құрылған жылы	30 қазан 2022 ж.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Мерзімділігі	Жылына 4 рет
Құрылтайшысы	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г. ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

**«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal**

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan) February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
The journal was founded	October 30, 2022.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Frequency	4 times a year
Founder	Republican State Budget-Supported Enterprise The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

UDC 069

EVOLVING MUSEUMS IN THE 21ST CENTURY: SHARED IDEAS

Jordana Pomeroy

Currier Museum of Art, Manchester, New Hampshire (USA)

Abstract. This paper explores how museums in North America have adapted to sweeping social, economic, and environmental changes in recent years. Using findings from a survey conducted in 2022 by the Association of Art Museum Directors (AAMD) and a survey conducted by the American Alliance of Museums (AAM), this paper identifies key leadership priorities that may be relevant to museums worldwide. The author, Director of the Currier Museum of Art (CMA), a 100-year-old art museum in New England, lends ideas based on recent institutional strategic planning. The paper is intended to offer ideas based on some practices in North American museums and how such practices might be implemented through strategic planning, leadership recruitment, community wellness programming, and investment in infrastructure. The goal is to create cooperation among museums globally, sharing successful solutions to shared evolving challenges.

Materials and methods of the research. This paper draws upon data to present a picture of evolving museum practices in North America, particularly the United States. Core data sets include the AAMD Survey from 2022 conducted by ITHAKA S+R and the Annual Museum-Goers Data Survey conducted by the AAM. These surveys highlight shifts in strategy, leadership, and public engagement across a range of museum sizes and geographies.

In addition to secondary data analysis, the paper integrates insights from the Currier Museum of Art's current strategic planning initiatives (2025). These include internal planning documents, meeting strategic outcomes, community stakeholder surveys, and crisis management planning following a major facilities disruption in December 2024.

The methodology centers around thematic synthesis across six areas: governance and leadership, programming and interpretation, staffing and equity, digital readiness, marketing & communication, and financial strategy. Examples are analyzed not as prescriptive models but as adaptable strategies that can resonate across varied institutional and cultural contexts.

This approach acknowledges that museum ecosystems differ globally, not only in governance and funding structures but also in community expectations, regional history, and operational scale. The analysis is therefore deliberately comparative, aiming to translate practices across settings with sensitivity to local conditions.

Keywords: museum, Currier Museum of Art, COVID-19 pandemic, Museum management, Museum strategy.

For citation: Jordana Pomeroy. Evolving Museums in the 21st Century: Shared Ideas // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 5-13. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.01

XXI ҒАСЫРДАҒЫ МУЗЕЙЛЕРДІҢ ДАМУЫ: ОРТАҚ ИДЕЯЛАР

Джордана Померой

Кюрье өнер музейі, Манчестер, Нью-Хэмпшир (АҚШ)

Аңдатпа. Бұл мақалада Солтүстік Америкадағы музейлердің соңғы жылдардағы ауқымды әлеуметтік, экономикалық және экологиялық өзгерістерге қалай бейімделгені қарастырылған. 2022 жылы өнер музейі директорлары қауымдастығы (АӨМД) және Америкалық музей альянсы (АМА) жүргізген сауалнаманың нәтижелерін пайдалана отырып, бұл құжат дүние жүзіндегі музейлерге қатысты болуы мүмкін көшбасшылықтың негізгі басымдықтарын анықтайды. Автор, Кюрье өнер музейінің (КӨМ) директоры, 100 жыл бұрын құрылған Жаңа Англия өнер музейінің соңғы институционалдық стратегиялық жоспарлауға негізделген идеяларын ұсынады. Мақаланың мақсаты – Солтүстік Американың таңдаулы

музей тәжірибесінің тәжірибесіне негізделген идеяларды ұсыну және оларды стратегиялық жоспарлау, көшбасшылықты дамыту, қоғамдық әл-ауқат бағдарламаларын инфрақұрылымдық инвестициялар арқылы жүзеге асыру жолдарын ұсыну. Ондағы мақсат – дүние жүзіндегі музейлер арасындағы ынтымақтастықты дамыту және ортақ, дамып келе жатқан мәселелердің сәтті шешімдерімен бөлісу.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала авторы Солтүстік Америкадағы, әсіресе АҚШ-тағы музей тәжірибелерінің дамуын көрсету үшін деректерге сүйенеді. Негізгі дерек көздеріне 2022 жылы ITNAKA S+R компаниясымен жүргізілген AAMD сауалнамасы және жыл сайынғы музей келушілеріне арналған Америкалық музей альянсы (АМА) жүргізген сауалнамаларының деректері жатады. Сауалнама нәтижелері музейлердің стратегиясын, көшбасшылығы және қоғамдық қатысу салаларындағы өзгерістерді олардың орналасқан жеріне қарай көрсетеді.

Деректерді талдаудан бөлек, мақала Кюрье өнер музейінің 2025 жылға арналған стратегиялық жоспарлау бастамаларынан алынған түсініктерді де қамтиды. Оған ішкі жоспарлау құжаттары, стратегиялық мақсаттарға жету жолдары, қауымдастық өкілдері арасында жүргізілген сауалнамалар және 2024 жылғы желтоқсандағы ірі нысандардағы апаттық жағдайдан кейінгі дағдарысты басқаруға арналған жоспарлар кіреді.

Әдістеме алты бағыт бойынша тақырыптық синтезге негізделген: басқару және көшбасшылық, бағдарламалау және интерпретация, кадрлық саясат пен әділеттілік, цифрлық дайындық, маркетинг пен коммуникация және қаржылық стратегия. Мысалдар нұсқаушы үлгілер ретінде емес, әртүрлі институционалдық және мәдени контексттерде резонанс тудыратын бейімделгіш стратегиялар ретінде талданады.

Бұл тәсіл музей экожүйелерін жаһандық деңгейде басқару мен қаржыландыру құрылымдарында ғана емес, сонымен қатар қауымдастықтың күтілетін нәтижелерге сәйкес, аймақтық тарихы және шығармашылық ауқымы бойынша да өзгертінін мойындайды. Сондықтан талдау жергілікті жағдайларды ескере отырып, әртүрлі контексттер бойынша тәжірибелерді бейімдеуге бағытталған арнайы салыстырмалы болып табылады.

Тірек сөздер: музей, Кюрье өнер музейі, COVID-19 пандемиясы, музей менеджменті, музей стратегиясы.

Сілтеме жасау үшін: Джордана Померой. XXI ғасырдағы музейлердің дамуы: Ортақ идеялар // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 5-13 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.01

РАЗВИТИЕ МУЗЕЕВ В XXI ВЕКЕ: ОБЩИЕ ИДЕИ

Джордана Померой

Музей искусств Кюрье, Манчестер, Нью-Гэмпшир (США)

Аннотация. В данной статье рассматривается, как музеи Северной Америки адаптировались к масштабным социальным, экономическим и экологическим изменениям последних лет. Используя результаты опроса, проведенного Ассоциацией директоров художественных музеев (АДХМ) в 2022 году, и опроса, проведенного Американским альянсом музеев (ААМ), в данной статье определяются ключевые приоритеты лидерства, которые могут быть актуальны для музеев по всему миру. Автор, директор Музея искусств Кюрье (МИК), музея искусств в Новой Англии, основанного 100 лет назад, предлагает идеи, основанные на недавнем институциональном стратегическом планировании. Целью данной статьи является предложение идей, основанных на опыте некоторых практик североамериканских музеев, и способов их внедрения посредством стратегического планирования, подбора руководящих кадров, программ по улучшению общественного благосостояния и инвестиций в инфраструктуру. Целью является развитие сотрудничества между музеями по всему миру, обмен успешными решениями общих меняющихся проблем.

Материалы и методы исследования. В данной статье на основе данных представлена картина развития музейной практики в Северной Америке, в частности в

Соединенных Штатах. Основные наборы данных включают опрос AAMD 2022 года, проведенный ИТНАКА S+R, и ежегодный опрос посетителей музеев, проведенный ААМ. Эти опросы выявляют изменения в стратегии, руководстве и вовлечении общественности в музеях разных размеров и географических регионов.

Помимо анализа вторичных данных, в статье представлены выводы из текущих инициатив по стратегическому планированию Музея искусств Кюрье (2025 г.). К ним относятся внутренние плановые документы, достижение стратегических результатов, опросы заинтересованных сторон сообщества и планирование кризисного управления после серьезного сбоя в работе в декабре 2024 года.

Методология основана на тематическом синтезе по шести направлениям: управление и лидерство, программирование и интерпретация, кадровое обеспечение и равноправие, цифровая готовность, маркетинг и коммуникации, а также финансовая стратегия. Примеры анализируются не как предписывающие модели, а как адаптируемые стратегии, которые могут находить отклик в различных институциональных и культурных контекстах.

Этот подход учитывает, что музейные экосистемы различаются в глобальном масштабе не только по структурам управления и финансирования, но и по ожиданиям сообщества, региональной истории и масштабу деятельности. Поэтому анализ носит намеренно сравнительный характер, стремясь к адаптации практики в разных условиях с учетом местных условий.

Ключевые слова: музей, Музей искусств Кюрье, пандемия COVID-19, управление музеем, музейная стратегия.

Для цитирования: Джордана Померой. Развитие музеев в XXI веке: Общие идеи // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 5-13. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.01

Introduction. Museums in Transition.

Museums today are dynamic hubs for community dialogue, learning, and engagement. In 2007, the writer and journalist Adam Gopnik wrote a foresighted article “The Mindful Museum,” in which he identifies museums as places that should be self-aware of their functions and embrace the idea of reinvention. Mindfulness in the context of a museum allows for institutional relevance where we “grasp human time as something that belongs to us, and as something that is outside us, at once social and, in a way, sacred”. [Gopnik, The Walrus, June 12, 2007]. The COVID-19 pandemic, along with our reliance on digital platforms, transformed how museums define their role, exploring new ways to reach audiences. In the U.S. the focus on social and racial equity motivated museum leaders to reassess their institutions’ roles in advancing inclusion. [Sweeney & Dressel, 2022: 5] Inclusion in museums has many complex facets that must be an ongoing aspect of strategic planning and operations. The Art Museum Director Survey [Sweeney & Dressel, 2022] captures this shift. Understanding how change has been managed elsewhere provides a toolkit that could be tailored to Kazakhstan’s specific institutional, economic, and cultural realities.

Results and discussion. Leadership in U.S. Museums.

Museum leadership in the U.S. takes many forms but assumes a typical hierarchy, with the Director at the top, supported by senior departmental staff and overseen by a fiduciary board. The board has financial oversight of the museum, monitoring the institution’s investments, approving budgets, and garnering financial contributions. Some museums divide directorial responsibility between a Director and Chief Executive Officer, with the former leading the artistic vision of the museum and the latter steering the museum’s economic sustainability. Large-budget museums often work with executive search firms to appoint directors. These recruiters are customarily paid a percentage of the selected director’s first year salary for identifying leaders with experience in fundraising, change management, DEAI (diversity, equity, accessibility, inclusion), and community engagement. Recruiting processes can take more than a year and involve multiple interviews with trustees, museum leaders, and community members. Recruiters work with a museum’s search committee to develop a position summary and candidate profile defining key priorities and desired outcomes for a new leader, an array of expertise in different areas of leadership, demonstrated track

records of fundraising and successful management, and subject matter expertise. Small to mid-size museums recruit through channels such as the AAM's online and offline publications. [Wilkening, 2024]. In recent years, museums have expanded opportunities to advance underrepresented groups, as well as that whose background and community knowledge lend value to the institution. Burnout and appropriate compensation challenge U.S. institutions, as do the high demands placed on museum directors for operational fundraising and public relations. [Sweeney & Dressel, 2022: 10]

Building Digital Capacity

Post-Covid, U.S. museums emphasize adaptability and digital readiness. Digital engagement was a lifeline during the pandemic. U.S. museums broadened access through virtual tours, online exhibitions, and open educational resources. By prioritizing mobile platforms, training staff in media production, and partnering with educational networks, U.S. museums have expanded their reach globally. For its new app, the CMA turned to Bloomberg Philanthropies which aims to broaden access to art and cultural institutions worldwide. Bloomberg offers online training and guidance, in addition to marketing support, as part of its philanthropic efforts to create a global art and culture network (figure 1).

(Figure 1). Using the Bloomberg App. (Photograph by Jordana Pomeroy)

Equity as a Strategic Commitment

Equity in art museums extends far beyond hiring practices or the diversification of collections. To be equitable, a museum must reflect its community by thinking laterally across staffing, governance, programming, visitor experience, and community partnerships. In recent years, many U.S. art museums have begun to implement DEAI as a core strategic priority. Rather than relegating equity to a single department or role, they are integrating it into hiring and retention policies, board recruitment, exhibition planning, label writing, and audience outreach. For example, transparent pay structures and salary bands promote internal equity but also draw attention. Museum boards, historically unrepresentative of their public, are increasingly setting term limits, revising nominating processes, and actively recruiting trustees who reflect a wider range of socioeconomic and cultural backgrounds. Some museums have exhibited an openness to reinterpret collections through multiple lenses. This might involve multilingual interpretative materials or partnering with artists and scholars whose perspectives challenge traditional narratives. Canada's Royal Ontario Museum (ROM) has distinguished itself among peer institutions by shifting from a Eurocentric focus to one that charts "a new path for how museums in Canada can engage even more meaningfully with Indigenous communities." [Royal Ontario Museum, 2019: 11].

Rethinking Public Engagement

A survey conducted in 2024 under the umbrella of the AAM paints a complex picture of how museum visitors perceive the connection between museums and community. While professionals frequently emphasize community impact, most visitors do not explicitly associate museums with their local community experience. [Wilkening, Museums and Community Perceptions and Engagement, 2024]. Only 18% of respondents said they went to a museum to feel connected to the community. 17% of respondents chose community connection as part of an ideal museum visit. Those who did see a museum as reflective of their interests, identity or concerns were motivated to engage with them. Some visitors praised institutions for their community contributions while others emphasized museums as spaces of escape, removed from the demands of everyday life. The CMA has two residents from the 1950's designed by American architect Frank Lloyd Wright, which are nestled in a residential neighborhood near the museum. These houses are open to visitors and serve as examples of immersive architectural experiences that connect design, history and place (figure 2).

(Figure 2). Garden room, Dr. and Mrs. Zimmerman House, Manchester, New Hampshire, 1951.
(Photograph by Jordana Pomeroy)

Such divergent expectations underscore the need to clearly communicate the goals and social impact of programming, especially when it addresses contemporary community concerns. Respondents called for exhibitions on topical issues, pointing to a desire for institutional relevance alongside intellectual or aesthetic enrichment.

Those who saw museums as vital community hubs were significantly more enthusiastic overall. Their engagement extended beyond simple visitation into deeper forms of participation and advocacy. They were also more likely to support imaginative learning initiatives and value inclusive narratives - patterns that strengthen a museum's civic and educational presence. [Wilkening, Museums and Community Perceptions and Engagement, 2024].

Museums and Public Well-Being

In the American context, "wellness" refers to a holistic approach to emotional well-being. Wellness programs - common in workplaces, museums, and community organizations - offer activities like meditation, art therapy, fitness, and stress management to promote prevention, resilience, and self-care. Rooted in the idea that quality of mental health improves the quality of life overall, museums are increasingly taking the lead in developing programs around data showing how art complements medical treatment. In 2018, Canadian physicians began prescribing visits to

patients who suffered from physical and mental health problems. The pioneering program represented a collaboration between Montreal Museum of Fine Arts (MMFA) and a medical association for Francophone physicians (figure 3). [Montreal Museum of Fine Arts, MMFA-MFdc Museum Prescriptions, 2018].

(Figure 3). Université de Montréal medical students in training at the MMFA.
(Photograph by Michael Patten)

The CMA demonstrates how wellness programming can deepen community trust. Programs such as supporting individuals affected by memory loss, cancer, addiction, and disability recast museums as civic resources.

The CMA has been an innovator in using art to support health, wellness, and social inclusion. Drawing from its longstanding commitment to community engagement, the museum has developed a comprehensive set of programs around the idea of wellness that address the needs of people facing physical, emotional, or social challenges. These initiatives reflect a pioneering museum model where cultural participation and public well-being are deeply intertwined (figure 4).

(Figure 4). Drawing classes in the galleries of the CMA. (Photograph by Jordana Pomeroy)

The Currier's Wellness Programs include:

- Art for Vets for war veterans experiencing forms of post-traumatic stress disorder;
- Art of Hope for individuals and families impacted by substance use disorder;
- Expressions Through Art for people affected by cancer and their care partners;
- Memory Café for individuals experiencing memory loss and their loved ones;
- Making Art Accessible and Accessible Open Studio for adults with developmental disabilities.

These programs are year-round, run by instructors who emphasize art's therapeutic power to reduce isolation and promote emotional well-being.

Strategic Planning as an Ongoing Practice

The CMA's planning process, which incorporates staff, trustees, and external consultants, illustrates the benefits of strategic planning. By using community surveys and defining success in public-facing terms such as access, engagement, and financial resilience, the CMA has created a plan that will guide all work of the museum for the next 3-5 years.

In December 2024, the CMA confronted an unexpected flood which necessitated both physical and financial reassessments. This disruption catalyzed deeper analysis into budget structures and endowment sustainability, an exercise that clarified the museum's long-term resource needs and operational vulnerabilities. In response, the museum developed a multi-phase financial stabilization and strategic planning initiative, which includes:

Establishing reserve funds to mitigate infrastructure risk.

Launching a campaign based on naming parts of the museum and endowing key staff positions.

Implementing a zero-based budget review, a process in which every expense must be justified anew each year

This initiative was further developed and broadened during a strategic retreat in May 2025. Facilitated by an external consultant, the retreat brought together trustees and senior staff to draft new mission and vision statements for the museum. Participants engaged in structured exercises to align the museum's strategic priorities around its identity, asking the questions "whom do we serve" and "who knows about the work we do?" Surveys from staff, trustees, and 50 community stakeholders shaped the process. Institutions can benefit from comparable planning frameworks that integrate community voice, clarify institutional identity, and align financial and programmatic priorities. These approaches support the development of organic strategic plans that evolve with context, rather than remaining static or prescriptive.

Conclusion. North American museums are adapting to a rapidly shifting world to stay relevant and operational. While institutional contexts vary widely around the world, many of the principles outlined in this paper are broadly applicable.

Key ideas include:

Strategic planning is most effective when it is iterative, community-informed, and aligned with mission clarity. Institutions benefit from planning frameworks that adapt to changing realities rather than remain static or ceremonial.

Leadership recruitment must go beyond subject-matter expertise to include fundraising acumen, community engagement, and change management. These are increasingly essential leadership traits in museums worldwide.

Equity principles have moved from the margins to the center of museum strategy. Museums that reflect the identities and needs of their communities build trust and long-term relevance.

Attention to the digital infrastructure is no longer optional. Modest investments in websites, apps, and social media yield exponential impact.

Wellness programs demonstrate how museums can contribute to public health, emotional resilience, and social cohesion. These initiatives expand the civic role of the museum.

Finally, financial resilience is paramount. The CMA's post-crisis response (figure 5) offers a useful model for institutional sustainability.

Museum professionals globally may adapt strategies outlined in this article. The international exchange of ideas, experiences, and creative approaches can help museums thrive and better serve their missions.

(Figure 5). Mark di Suvero (b. 1933), *Origins*, 2004 in the CMA's entrance court.
(Photograph by Jordana Pomeroy)

REFERENCES

- Gopnik, Adam, 2007. The Mindful Museum [Electronic resource]. The Walrus, June 12, 2007. <https://thewalrus.ca/the-mindful-museum/>; Date accessed: 03.08.2025. (In English)
- Montreal Museum of Fine Arts, 2018. MMFA-MFdC Museum Prescriptions: Museum Visits Prescribed by Doctors. <https://www.mbam.qc.ca/en/news/museum-prescriptions/>; Date accessed: 03.08.2025. (In English)
- Royal Ontario Museum, 2019. *ROM 21st Century: The Museum's Strategic Direction* [Electronic resource]. <https://www.rom.on.ca>; Date accessed: 03.08.2025] (In English)
- Sweeney, Liam & Dressel, Joanna, 2022. Art Museum Director Survey 2022: Documenting Change in Museum Strategy and Operations [Electronic resource]. Ithaka S+R. <https://doi.org/10.18665/sr.318925>; Date accessed: 16.07.2025. (In English)
- Wilkening, Susan, 2024. Museums and Community Perceptions and Engagement: A 2024 Annual Survey of Museum-Goers Data Story 2024 [Electronic resource]. American Alliance of Museums. <https://www.aam-us.org/2024/10/25/museums-and-community-perceptions-and-engagement-a-2024-annual-survey-of-museum-goers-data-story/#HTML>; Date accessed: 16.07.2025. (In English)

Information about the author: Jordana Pomeroy (USA) – Director and Chief Executive Officer, Currier Museum of Art, Manchester, New Hampshire, USA. Email: jpomeroy@currier.org

Автор туралы мәлімет: Джордана Померой (АҚШ) – Кюрье өнер музейінің директоры және бас атқарушы директоры, Манчестер, Нью-Хэмпшир, АҚШ. Email: jpomero@currier.org

Сведения об авторе: Джордана Померой (США) — директор и главный исполнительный директор Музея искусств Кюрье, Манчестер, Нью-Гэмпшир, США. Email: jpomero@currier.org

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.07.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.09.2025.

УДК 94(47).084

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В СОВРЕМЕННОЙ КЕРАМИКЕ РИШТАНА (УЗБЕКИСТАН). НОВЫЕ ПОСТУПЛЕНИЯ В ФОНДЫ ГМЗ «ЦАРИЦЫНО»

Е.В. Офицерова

Государственный музей-заповедник «Царицыно» (Россия)

Аннотация. История риштанского гончарного промысла насчитывает не менее восьми веков. В конце XIX – начале XX века произошли качественные изменения, связанные с развитием технологии, появлением новых материалов; сокращением рынков сбыта. В годы Советской власти промысел пережил несколько реорганизаций, число мастеров сократилось. Однако традиционное гончарное ремесло, для которого свойственен потомственный характер, сохранилось. Опытные мастера передавали молодым секреты технологии и декорирования, обучали навыкам работы. Новые радикальные изменения произошли в конце XX века. Выросло поколение мастеров, которые разрабатывают новые формы изделий и новые способы декора; они пытаются найти свой путь в искусстве. В этих условиях традиционное народное искусство уступает место авторскому, хотя традиции остаются «фундаментом» для вдохновения современных мастеров.

Изучение современного состояния гончарного промысла является актуальной задачей для исследователей декоративно-прикладного искусства, необходимой для понимания современного художественного процесса, выявления его основных тенденций. Важной задачей также является пополнение музейных фондов современными работами. В статье рассказывается о двух самых известных риштанских мастерах – Алишере Назирове и Исмаиле Камилове, в творчестве которых органично соединяются обе стороны: верность традиции и индивидуальные, авторские черты. Приобретенные музеем работы являются эталонными для данных мастеров, в полной мере воплощающими их стилевые особенности.

Материалы и методы исследования. Научные исследования по истории гончарного промысла Узбекистана; фондовая коллекция и материалы экспозиционно-выставочной деятельности ГМЗ «Царицыно», актуальные публикации о состоянии гончарства в Риштане; биографические материалы о мастерах.

Для освещения истории риштанского керамического промысла применялся метод, основанный на принципе историзма, что, одновременно с системным методом, помогло выстроить историческую канву и выявить основные тенденции развития в условиях меняющихся исторических условий. В ходе работы применялись классические методы исследования, такие, как анализ, обобщение данных. Определенное значение имел также нарративный метод.

Ключевые слова: Риштан, керамика, гончарный промысел, авторская керамика, традиционное искусство, Назиров, Камилов, саршук, сосуд-урдак.

Для цитирования: Офицера Е.В. Традиции и новаторство в современной керамике Риштана (Узбекистан). Новые поступления в фонды ГМЗ «Царицыно» // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 13-24. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.02

РИШТАННЫҢ (ӨЗБЕКСТАН) ЗАМАНАУИ КЕРАМИКАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ. «ЦАРИЦЫНО» ММҚ ҚОРЛАРЫНА ЖАҢА ТҮСІМДЕР

Е. В. Офицера

«Царицыно» мемлекеттік музей-қорығы (Ресей)

Аңдатпа. Риштан қыш өндірісінің тарихы кем дегенде сегіз ғасырдан асады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында технологияның дамуына, жаңа материалдардың пайда болуына, заттарды өткізу нарығының тарылуына байланысты бұл салада үлкен өзгерістер болды. Кеңес өкіметі жылдарында өндіріс бірнеше рет қайта ұйымдастырылды, шеберлер саны азайды. Алайда, атадан балаға мұра болып өтетін дәстүрлі қыш өндірісі сақталды. Тәжірибелі шеберлер жастарға технология мен безендірудің құпияларын жеткізіп, жұмыс дағдыларын үйретті. Жаңа түбегейлі өзгерістер XX ғасырдың соңында болды. Бұйымдардың жаңа түрлері мен декордың жаңа тәсілдерін игерген шеберлердің жаңа буыны қалыптасты; олар өнерде өз жолдарын табуға тырысуды. Бұл жағдайда дәстүрлі халық өнері авторлыққа өнерге жол береді, дегенмен дәстүрлер қазіргі шеберлерді шабыттандырудың «діңгегі» болып қала береді.

Қыш өндірісінің бүгінгі жағдайын анықтау сәндік-қолданбалы өнерді зерттеушілерге қазіргі заманғы өнер процесін түсіну және оның негізгі тенденцияларын анықтау үшін қажеттіліктен туындаған өзекті міндет болып табылады. Музей қорларын заманауи жұмыстармен толықтыру да маңызды міндет болып табылады. Мақалада ең танымал екі риштанлық шеберлер – Әлішер Назиров пен Исмаил Камилов туралы айтылады, олардың шығармашылығында дәстүрге адалдық және жеке, авторлық қасиеттер бір-бірімен тығыз байланысты. Музейге алынған заттар осы шеберлердің стильдік ерекшеліктерін толық көрсететін эталондық жұмыстар болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Өзбекстанның қыш өндірісі тарихы бойынша ғылыми зерттеулер; «Царицыно» ММҚ қор коллекциясы және экспозициялық-көрме қызметінің материалдары, Риштандағы қыш өндірісі туралы өзекті жарияланымдар; шеберлер туралы өмірбаяндық материалдар. Риштан керамикалық өндіріс тарихын көрсету үшін тарихилық принципіне негізделген әдіс қолданылды, оны жүйелік әдіспен бірге қолдану тарихи оқиғалар желісін анықтауға және өзгермелі тарихи дамудың негізгі тенденцияларын анықтауға көмектесті. Жұмыс барысында деректерді талдау, ақпаратты қорытындылау сияқты классикалық зерттеу әдістері қолданылды. Нарративтік әдісті пайдалану да те маңызды болды.

Тірек сөздер: Риштан, керамика, керамикалық өндіріс, авторлық керамика, дәстүрлі өнер, Назиров, Камилов, саршұяқ, ұрдақ ыдыс.

Сілтеме жасау үшін: Офицера Е.В. Риштанның (Өзбекстан) заманауи керамикасындағы дәстүрлер мен жаңашылдық. «Царицыно» ММҚ қорларына жаңа түсімдер // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 13-24 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.02

TRADITIONS AND INNOVATION IN RISTAN'S MODERN CERAMICS (UZBEKISTAN). NEW ARRIVALS AT THE STATE MUSEUM-RESERVE «TSARITSYNO»

E. V. Ofitserova

Tsaritsyno State Museum-Reserve (Russia)

Abstract. The history of the Rishan pottery industry dates back at least eight centuries. In the late 19th and early 20th centuries, there were significant changes in technology, the introduction

of new materials, and a decrease in sales markets. During the Soviet era, the industry underwent several reorganizations, and the number of craftsmen decreased. However, the traditional pottery craft, characterized by hereditary traditions, persisted. Experienced craftsmen passed on the secrets of technology and decoration to younger generations, teaching them the art of pottery. In the late 20th century, there were further radical changes. A generation of craftsmen has grown up who are developing new forms of products and new ways of decoration; they are trying to find their own path in art. In these conditions, traditional folk art is giving way to authorial art, although traditions remain the "foundation" for the inspiration of modern craftsmen.

Studying the current state of the pottery industry is an urgent task for researchers of decorative and applied art, necessary for understanding the current artistic process and identifying its main trends. It is also important to replenish the museum's collections with contemporary works. The article focuses on two of the most renowned Rishtan masters, Alisher Nazirov and Ismail Kamilov, whose work seamlessly combines both aspects: adherence to tradition and individual, authorial characteristics. The works acquired by the museum serve as a benchmark for these artists, fully embodying their distinctive styles.

Materials and research methods. Scientific research on the history of the pottery industry in Uzbekistan; the collection and materials of the Tsaritsyno State Museum of Fine Arts, as well as current publications on the state of pottery in Rishtan; biographical materials about the masters. To cover the history of the Rishtan ceramic industry, a method based on the principle of historicism was used, which, along with a systematic approach, helped to build a historical framework and identify the main trends of development in changing historical conditions. During the work, classical research methods were used, such as analysis and generalization of data. The narrative method also played a certain role.

Keywords: Rishtan, ceramics, pottery, author's ceramics, traditional art, Nazirov, Kamilov, sarshuyak, urdak vessel.

For citation: Ofitserova E.V. Traditions and innovation in Ristan's modern ceramics (Uzbekistan). New arrivals at the State Museum-Reserve «Tsaritsyno» // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 13-24. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.02

Введение. История гончарного промысла в Риштане (Ферганская область. Узбекистан) насчитывает не менее восьми веков. Наличие местной красной глины, обладающей пластическими свойствами, было главным залогом успеха для развития производства. «Риштанские гончары считают, что их глина настолько хороша, что в предварительной обработке и выдерживании совершенно не нуждается. Ее добывают и подносят к мастерским по мере надобности» [Пещерева, 1959: 217]. Важным обстоятельством было выгодное расположение селения Риштан: от местных гончаров скупщики на своих арбах увозили посуду в Коканд, Маргилан, соседние кишлаки.

Все необходимые красители, кроме ляпис-лазури и кобальта, также имелись в Риштане или его ближайших окрестностях. Здесь также собирали растение *чоройнак* (другое название *киркбугин*), необходимое для производства ишкоровой глазури. При пережигании травы образуется зола, позволяющая получить невероятные по красоте и разнообразию оттенки голубого, бирюзового и зеленого, которые и прославили керамику Риштана. Технология производства риштанской керамики сложна, многоступенчата и трудоемка, но мастера бережно передавали ее секреты своим ученикам, что и позволило сохранить и развивать промысел.

Результаты и обсуждение. В конце XIX– начале XX века Риштан прочно занял место крупнейшего в Средней Азии центра по выпуску глазурованной посуды: в нем насчитывалось 80 гончарных мастерских, в которых работало около 300 человек. Сведения получены из очерка В.К. Развадовского, который, будучи секретарем Туркестанского Кустарного комитета, объездил весь Туркестанский край и мог сравнивать состояние гончарного промысла в разных регионах. Он писал: «Характерной чертой риштанских мастеров является то обстоятельство, что почти каждый гончар избрал для себя выделку той

посуды, которую не изготавливает другой, либо изготавливает ее иначе. Последнее обстоятельство выработало разнообразие формы и стремление улучшить свое производство» [Развадовский, 1916: 44]. Специализация, однако, не привела к ремесленничеству: «Нужно принять во внимание, что риштанским гончарам не чужда любовь к своему промыслу, и тогда станет понятным, почему гончар просиживает иной раз целый день над тарелкой, исполняя на ней рисунок...» [Развадовский, 1916: 44].

Громкая слава Риштана как центра керамического производства способствовала тому, что в него начали приезжать гончары из других регионов Средней Азии, пожелавшие приобрести знания и навыки для использования их у себя в крае [Мирзаахмедов Дж., 2023:15].

С другой стороны, у риштанских мастеров «в обычае было выезжать на работу в ферганские города, а также в Ура-Тюбе», отдельные мастера работали также в Самарканде и Бухаре; риштанские кузагары часто отправлялись в горные селения Алайского хребта [Пещерева, 1959: 202]. Таким образом технологические приемы производства риштанской керамики распространились по всему региону.

На протяжении XX века керамика широко использовалась в быту. Попытки вытеснить ее предметами фабричного производства – такими, как металлическая утварь или фарфор фабрик Кузнецова, продававшийся по демпинговым ценам, – оказались неудачными. Местное население по-прежнему приобретало керамическую посуду. Это было связано и с обычаями народа, и с религиозными представлениями.

Существует большое разнообразие блюд, тарелок, чаш, отличающихся размерами и назначением. Причем вся столовая посуда довольно часто обновлялась, что обеспечивало высокий спрос среди местного населения. До середины XX века в широком обиходе была и керамическая утварь: кувшины для воды, зерна, молочных продуктов, светильники, тазы, емкости для варенья и др.

Однако утилитарная функция никогда не была единственной. Керамические изделия являлись объектом эстетического любования, служили предметами украшения дома. Отсюда пошел обычай настенной развески блюд [Жадова, 1963: 39]. Другим способом декорирования интерьера было устройство ниш, а позже – появление шкафов для размещения в них посуды и других керамических изделий.

Для традиционного искусства, которым исконно являлось гончарство, свойственен потомственный характер – секреты мастерства передаются из поколения в поколение. В таких условиях обновление художественной системы происходит медленно. Нельзя, однако, считать, что молодое поколение мастеров просто повторяет своих предшественников. Оно неизбежно вносит собственный индивидуальный взгляд, свою трактовку, новые элементы, которые диктует время.

За последние четверть века в керамическом промысле Узбекистана произошли радикальные изменения. Условия XXI века позволяют мастеру наиболее полно проявить и развить творческие возможности, найти свой путь к традиции. Выросло поколение мастеров, которые разрабатывают новые формы изделий и новые способы декора. Многие из них получили специальное художественное образование, обладают широким кругозором. Следует признать, что традиционное народное искусство в целом уступило место авторскому, хотя традиции никуда не исчезли, они остаются «фундаментом» и «отправной точкой» для вдохновения современных мастеров.

Важным является и тот момент, что керамика в подавляющем большинстве случаев перестала быть утилитарной, на первое место выходит художественное значение вещи.

В этих условиях актуальным становится изучение современных художественных процессов, выявление новых мастеров, а также пополнение музейных коллекций их работами.

Пополнение фондов является одной из ключевых задач музейной работы. Комплектование коллекции ГМДПИ народов СССР (Государственный музей декоративно-прикладного искусства народов СССР – так первоначально назывался ГМЗ «Царицыно»)

активно происходило с середины 1970-х до начала 1990-х годов [Офицерова, 2024: 101-110]. Большое значение в этом процессе имели централизованные передачи от Министерства культуры СССР, Союза художников СССР, а также от республиканских организаций. Благодаря планомерной и профессиональной работе сотрудников музея была сформирована обширная коллекция керамики Узбекской ССР, включающая произведения более 60 авторов. Подавляющее число работ относится к традиционному народному искусству.

Значительно меньшей по объему является коллекция авторской керамики, поскольку данное направление в Узбекистане начало складываться позднее, чем в других регионах (таких, как Прибалтика, Москва и Ленинград). Однако большим ее достоинством является наличие работ крупных мастеров, получивших мировую известность, – Мухитдина и Акбара Рахимовых, Умаркула Джуракулова, Софьи Раковой и других. Подавляющее большинство произведений относятся к 1980-1990-м годам. В 2000-е годы музейная коллекция среднеазиатской керамики пополнялась эпизодически и, можно сказать, случайно.

В 2024-2025 годах коллекция ГМЗ «Царицыно» пополнилась произведениями выдающихся современных мастеров Алишера Назирова и Исмаила Камилова. Работы были приобретены после завершения выставки «Новая керамика древнего Риштана», проходившей в ГМЗ «Царицыно» в 2023 году и имевшей большой успех у специалистов и зрителей [Иванова, sammlung.ru/?ysclid=mcbqe67pd9523271379] (Рис. 1).

Рис.1 Фрагмент выставки «Новая керамика древнего Риштана» в ГМЗ «Царицыно». Сентябрь-ноябрь 2023. Фото ГМЗ Царицыно.

Как мы помним, уже Развадовский отмечал у риштанских мастеров стремление к художественности. Именно это качество и сделало Риштан самым знаменитым керамическим центром не только в Узбекистане, но и во всей Средней Азии. Изысканные формы и декор, особые технологические приемы, следование традициям поколений делают риштанскую керамику узнаваемой для специалистов, знатоков и любителей. В наши дни, как и в старые времена, в орнаментах присутствуют растительные мотивы с пышными кустами цветущего граната, миндаля, изображения кумганов и ножей, оперенье сказочных птиц и силуэты рыб.

Бесчисленные варианты этих мотивов воплощаются в творчестве Алишера Назирова (род. 1958) – риштанского мастера, достигшего мировой известности. Назиров не относится к потомственным мастерам, он первым в своей семье начал заниматься керамикой. Его отец Насиржан-ака был учителем узбекского языка и литературы. Однако он не препятствовал увлечению сына, когда тот в 12 лет он начал осваивать ремесло гончара. Свою роль сыграли и явные способности Алишера к рисованию. Забегая вперед, скажем, что в дальнейшем его талант в полной мере проявился в росписи керамики. Сейчас Назиров считается одним из лучших «наккошей» – рисовальщиков.

По окончании школы, в 1975 году, Алишер начал работать на Риштанском керамическом заводе. Среди его наставников были известные и опытные гончары Элибой Далиев, отец и сын Абдукадыр и Кимсанбой Абдукадыровы. Но особую признательность Алишер выражал усто Ибрагиму Камилову. Талант и работоспособность Алишера были замечены руководством; в 1989-1996 годах он работал главным художником завода.

Значительное влияние на творчество А. Назирова оказала длительная стажировка в Японию в середине 1990-х годов, где он работал в мастерской выдающегося художника-керамиста Исокичи Асакура (1913-1998) в городе Кутани. Асакура создал собственную технику декорирования керамики [Смолкина, 2020; Смолкина, 2019].

Отличительной особенностью мастеров из династии Асакура является многообразие и неординарность форм сосудов, а также тщательная проработка кромки изделия, когда вместо привычного ровного края зритель видит ажур, подобный кружеву, или фигурную кромку, напоминающую лепестки цветка. Эти творческие приемы Назиров органично воспринял, и среди его работ присутствуют сосуды самых необычных форм. Другая стилистическая черта, которая также оказалась ему близка, – нанесение на поверхность изделия узора таким образом, что он выглядит объемным. Асакура достигал этого, работая по мягкой глине. В работах Назирова рисунок тщательно проработан до микрорельефа, что придает дополнительную выразительность (Рис. 2).

Рис. 2 Алишер Назиров в своей мастерской в Риштане. 2023 Фото ГМЗ Царицыно.

Стажировка стала началом долгосрочного сотрудничества с японскими мастерами. В мастерской Асакуры Назиров создал более 80 работ, и это был самостоятельный, авторский стиль, непохожий ни на что другое, что делалось тогда в Риштане. Назиров смело экспериментирует с элементами традиционной росписи и композиции, трактуя их по-своему; использует необычную для классического Риштана серебристо-серую гамму. Однако нельзя сказать, что мастер полностью отошел от традиций. Скорее, традиционное искусство стало той основой, на которой он выстроил собственный творческий метод.

Произведение Алишера Назирова, приобретенное музеем, – *мевадон*, большая ваза для фруктов (Инв. № Кф-5729). Полусфера чаши опирается на широкое кольцевое основание. По верхнему краю проходит рельефная волнистая линия, имитирующая тонкую полоску ткани, наброшенную на сосуд. Внутренняя поверхность чаши – шершавая, матовая, – противостоит гляncу наружных стенок, покрытых блестящей сине-зеленой глазурью. Виртуозно выполненная роспись в виде фантастических растений покрывает вазу снаружи. Стилизованный орнамент, которым расписано дно чаши, отсылает к традиционным истокам – это «*чоргуль*», один из самых распространенных в керамике Риштана. Вихрь спирали, которым закручены плоды граната, уравновешены орнаментальной линией по бортам. Ваза была выполнена в 2000 году и представляет собой достойный образец авторского «стиля» Алишера Назирова (Рис. 3-4).

Рис. 3-4. Мевадон (Фруктовница). Мастер Алишер Назиров.
Ферганская обл., Риштан. 2000.

Глина, ангоб, подглазурная роспись, гравирование, глазурь ишкоровая. 11,5х26,5 см.
Фото ГМЗ Царицыно

Другое направление в авторском искусстве Узбекистана представляет потомственный мастер в восьмом поколении Исмаил Камилов, представитель старейшей в Риштане династии гончаров. Его отец, Ибрагимжан Камилов (1928-2003), народный художник Узбекистана. Он в совершенстве овладел всеми этапами создания произведений – от формовки до росписи и глазурования изделий. Работы Ибрагимжана Камилова считаются классикой риштанской школы, он снискал уважение всего большого цеха гончаров, которые обращались к нему не иначе как «Усто» – мастер. В коллекции ГМЗ «Царицыно» творчество Ибрагимжана Камилова представлено десятью работами, которые демонстрируют разнообразие форм и росписей традиционного искусства керамической школы Риштана. Усто Камилов щедро передавал секреты своего мастерства, став учителем для десятков молодых гончаров, одним из которых был его старший сын Исмаил.

Исмаил Камилов (род. 1961) освоил все технологические приемы гончарного мастерства. С 1995 года он успешно участвует в выставках; его работы находятся в музеях Узбекистана и частных коллекциях. Несомненным достоинством творчества мастера является широкий ассортимент изделий. Помимо традиционных *ляганов* и *коса*, он создает

предметы, которые изначально присутствовали в традиционной народной культуре, но постепенно вышли из обихода. Такими «забытыми вещами» оказались *дастиуи* и *саршуяк* (чаши для омовения рук и головы), ритуальные сосуды *урдак*, светильники *чирог*, чернильницы *сиедхоны*, подвесные сосуды *чоркулок*. Эти изделия, как правило, отличаются сложной формой, имеют мелкие декоративные детали. Технология их изготовления сложна, требует много времени. В наши дни их производят мало. С одной стороны, они не пользуются спросом на широком рынке, поскольку их нельзя использовать в быту; с другой – они являются дорогими – создавать их долго и дорого, тут требуется высокое мастерство и вдохновение. Таким образом, можно считать, что эти, ранее традиционные изделия, становятся редкими; подавляющее число мастеров постепенно утрачивает навыки их изготовления (Рис. 5).

Рис.5. Выставка «Новая керамика древнего Риштана» в ГМЗ «Царицыно»
Фрагмент экспозиции с работами Исмаила Камилова. 2023. Фото ГМЗ Царицыно.

В коллекцию ГМЗ «Царицыно» были приобретены две вещи этой категории, по своей типологии они характерны исключительно для риштанской керамики.

Саршуяк – сосуд для мытья головы невесты – на первый взгляд кажется утилитарной вещью. На самом деле он имеет большое символическое значение. Как правило, это был подарок отца на свадьбу дочери, в дальнейшем бережно хранился в семье. Все, что связано с волосами, имеет в культуре среднеазиатских народов особый смысл. И ритуальное омовение волос в день свадьбы – важнейшего момента в жизни девушки – означает ее переход в новый статус (Рис.6).

Рис. 6. Исмаил Камилов со своей работой саршуйак. 2023

Саршуйак (сосуд для мытья головы). Ферганская обл., г. Риштан. 2010.

Глина, ангоб, глазурь ишкороя, лепка, подглазурная роспись. 22,5x31,5 см.

Фото ГМЗ Царицыно.

Саршуйак (Инв. № Кф-5727) представляет собой широкую чашу конической формы, стоящую на широкой высокой ножке, по бокам которой имеются две небольшие чашечки – для мыла и гребня. Пара миниатюрных птиц, прикрепленных к ножке, соответствуют свадебному характеру подарка, напоминают о смысле события.

Особое внимание привлекает красота росписи чаши. Эскиз художником заранее не прорисовывался; мастер сразу наносил краски. Основная цветовая гамма изделия – синезеленая, с добавлением яркого кобальта – характерна для риштанской керамики.

Следующий предмет мастера, пополнивший коллекцию музея, – ритуальный сосуд «урдак» в виде сказочной птицы, похожей на утку (Инв. № Кф-5728). Во многих древних культурах утка имела символическое значение как олицетворение трех стихий: воздушной, водной и земной. Утка умеет летать, плавать и передвигаться по суше; некоторые народы приписывали ей бессмертную душу. Сосуд имеет сложную форму: к овоидному телу птицы прикреплены крылья, голова на длинной шее вытянута вперед. Детали соединяются с туловом с помощью жидко разведенной глины – шликера. Существует канон, который мастер должен соблюдать: помимо крыльев, птица обязательно должна иметь полукруглый хвост, гребень на голове, слегка выпученные глазки и три ножки-подставки. Обязательной была удобная ручка: в сосуде имеется два отверстия – в одно из них наливали воду, из другого, расположенного в клюве птицы, можно было пить. Впрочем, не только воду, но и вино. Трудно представить, что в наше время кто-то будет использовать *урдак* по прямому назначению. На первый план вышла его декоративная функция: каждая птица имеет свой характер, она выразительна и выглядит забавно. «Гармоничное сочетание всех элементов и пропорций – тонкого горлышка и выпуклого тулова, организованная система просветов изящных ручек, создают ощущение легкости и превращают простую пластику в произведение искусства» [Кодзаева, 2023: 34] (Рис. 7).

Рис. 7. Сосуд-урдак. Мастер Исмаил Камилов.
Ферганская обл., г. Риштан. 2020

Глина, ангоб, глазурь, лепка, подглазурная роспись. 22.5x29x15 см.

Фото ГМЗ Царицыно.

Изысканный узор из диковинных перьев и фантастических цветов под сине-зеленой глазурью (из окиси меди) создает особый визуальный эффект. Это стиль *чинни*, в котором Камилов успешно работает. Роспись каждого изделия уникальна. Мастер расписывал сосуд-урдак, повинаясь исключительно своему вдохновению. Именно поэтому каждый такой предмет неповторим.

В наши дни сосуд-урдак утратил свое ритуальное значение, иногда ему приписывают свойства оберега, но в большинстве случаев он стал дорогой декоративной вещью, украшающей интерьер. В некоторых домах собирают целые выводки таких уток; весьма занятно они смотрятся и в музейных витринах (Рис. 8).

Рис. 8. Фрагмент экспозиции в ГМЗ «Царицыно».

Вариант экспонирования сосудов-урдаков. 2023. Фото ГМЗ Царицыно.

Исмаил Камилов незримыми нитями привязан к местным традициям, это проявляется в колорите и форме изделий. Но это не препятствует свободе его самовыражения, стремление к обновлению происходит в гармонии с классическим «риштанским» стилем

Заключение. В 2021 году в Риштане состоялось открытие Международного центра керамики. Это было знаковое событие. Художественное производство вернулось в форму семейных мастерских, постижение ремесла, как и раньше, идет «из рук в руки», от старшего к младшему. Перед центром стоит много задач. Одна из них – широкая популяризация классических традиций риштанской керамики, воспитание новых мастеров, работающих самостоятельно, но в русле этих традиций. Большой проблемой стало противостояние стихии рынка, когда под маркой Риштана производится неисчислимое количество изделий, далеких от настоящих образцов. Китчевая продукция заполонила все сувенирные магазины Узбекистана и массово вывозится за его пределы, искажая «настоящий» Риштан.

И все-таки, в целом, следует признать, что, несмотря на все трудности, в современном виде риштанский промысел являет собой феномен стабильности развития традиционного ремесла, сохранившего и развившего свою стилистическую целостность.

ЛИТЕРАТУРА

- Жадова Л.А.* Современная керамика Узбекистана. Москва: Искусство. 1963. 176 с.
- Иванова Ю.Б.* Новая керамика древнего Риштана //«Коллекция. Коллекции, История, искусство, выставки». 2023. [Электронный ресурс] URL: <https://sammlung.ru/?ysclid=mcbqe67pd9523271379> (Дата обращения: 20.06.2025)
- Кодзаева Л.М.* Риштанская школа керамики вчера и сегодня //Материалы Международной научно-практической конференции «Риштанская керамика: вчера, сегодня, завтра». Сборник статей. Фергана. 2023. С. 24-39.
- Мирзаахмедов Дж.* Археологические материалы, связанные со сложением Риштано-ферганской школы керамики // Материалы Международной научно-практической конференции «Риштанская керамика: вчера, сегодня, завтра». Сборник статей. Фергана. 2023. С. 8-23.
- Офицорова Е.В.* Комплектование фондов в многопрофильном музее. Особенности складывания коллекции декоративно-прикладного искусства народов СССР. На примере ГМЗ «Царицыно»// MUSEUM.KZ. 2024. No2(6). С. 101-110. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.12
- Пещерева Е.М.* Гончарное производство в Средней Азии. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук. 1959. 359 с.
- Развадовский В.К.* Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. Ташкент: Тип-фия при Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора. 1916. 57 с.
- Смолкина Е.Б.* Традиции японской керамики Кутани в творчестве мастера Асакуро Исокити//Художественный музей. Новосибирский государственный художественный музей. № 1 (39). 2020. [Электронный ресурс] URL: <https://www.nsartmuseum.ru/journal/id/260?ysclid=mbwaff7k9r513520870>. (Дата обращения: 20.06.2025)
- Смолкина Е.Б.* Японская керамика Кутани. //Художественный музей. Новосибирский государственный художественный музей. № 1 (35). 2019.[Электронный ресурс] URL: <https://Японская керамика Кутани> (Дата обращения: 20.06.2025)

REFERENCES

Zhadova L.A. Modern Ceramics of Uzbekistan. Moscow: Iskusstvo. 1963. 176 p. (In Russian)

Ivanova Yu.B. New Ceramics from Ancient Rishtan // "Collection. Collections, History, Art, Exhibitions". 2023. [Electronic resource] URL: <https://sammlung.ru/?ysclid=mcbqe67pd9523271379> (Date of access: 20.06.2025). (In Russian)

Kodzaeva L.M. The Rishtan School of Ceramics: Yesterday, Today, and Tomorrow // Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Rishtan Ceramics: Yesterday, Today, and Tomorrow". Collection of Articles. Fergana. 2023, pp. 24-39. (In Russian)

Mirzaakhmedov J. Archaeological Materials Related to the Formation of the Rishtan-Fergana School of Ceramics // Materials of the International Scientific and Practical Conference "Rishtan Ceramics: Yesterday, Today, and Tomorrow". Collection of Articles. Fergana. 2023, pp. 8-23. (In Russian)

Ofitserova E.V. Stock Acquisition in a Multidisciplinary Museum. Features of Collecting a Collection of Decorative and Applied Arts of the Peoples of the USSR. Based on the Example of the Tsaritsyno State Museum // MUSEUM.KZ. 2024. No2(6), pp. 101-110. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.12. (In Russian)

Peshchereva, E.M. Pottery Production in Central Asia. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences. 1959. 359 p. (In Russian)

Razvadovsky, V.K. Experience in the Study of Pottery and Some Other Handicrafts in the Turkestan Region. Tashkent: Printing House of the Office of the Turkestan Governor-General. 1916. 57 p. (In Russian)

Smolkina E.B. Traditions of Japanese Pottery Kutani in the Work of the Master Asakuro Isokichi // Art Museum. Novosibirsk State Art Museum. No. 1 (39). 2020. [Electronic resource] URL: <https://www.nsartmuseum.ru/journal/id/260?ysclid=mbwaff7k9r513520870>. (Date of access: 20.06.2025). (In Russian)

Smolkina E.B. Japanese Pottery by Kutani. // Art Museum. Novosibirsk State Art Museum. No. 1 (35). 2019. [Electronic resource] URL: <https://Japanese Pottery by Kutani> (Date of access: 20.06.2025). (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Офицера Елена Викторовна – «Царицыно» ГМЗ аға ғылыми қызметкері (115569, Мәскеу, Дольская көшесі, 1-үй. Ресей). <http://orcid.org/0009-0009-5719-6052>. E-mail:123960@mail.ru

Сведения об авторе: Офицера Елена Викторовна – старший научный сотрудник ГМЗ «Царицыно» (115569, Москва, ул. Дольская, д.1. Россия). <http://orcid.org/0009-0009-5719-6052>. E-mail:123960@mail.ru

Information about the author: Elena V. Ofitserova – Senior Researcher at the Tsaritsyno State Medical Museum. 1 Dolskaya str., Moscow, 115569. Russia. <http://orcid.org/0009-0009-5719-6052>. E-mail:123960@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.08.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 23.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 05.09.2025.

UDC 069

EXTREME OPENNESS: STRAWBERRY BANKE MUSEUM AND COMMUNITY ENGAGEMENT

Linnea M. Grim

Strawbery Banke Museum, Portsmouth, New Hampshire (USA)

Abstract. Many museum professionals and non-profit Boards in the United States are reimagining the role of their institutions within society. This article explores how Strawberry Banke Museum in Portsmouth, New Hampshire, stands out for its “extreme openness,” an ability to engage meaningfully with people from a variety of economic and educational backgrounds. From creating small, distinctive communities on its historic grounds, to offering inclusive events and low-barrier entry points, Strawberry Banke breaks down traditional boundaries between museums and the public. The article covers important topics related to Governance and Funding, a variety of programs that promote community engagement in the Museum, the role of events in fulfilling the Museum’s mission that is dedicated to preservation and education. Additionally, the author offers insights on how the Museum offers a range of options to decrease the barriers members of the public might feel when visiting the Museum. Throughout the article, the author offers insights on a current trend in museology within the United States – being as open and accessible as possible to a diverse public.

Materials and methods of the research. The article is a personal reflection of Linnea Grim, President & CEO, Strawberry Banke Museum, regarding the Museum’s commitment to community engagement. Ms. Grim’s reflections are based on her two years of experience serving as President & CEO of Strawberry Banke Museum. Additional materials to provide context to her reflections come from print and on-line publications related to the history of Strawberry Banke Museum.

Keywords: United States museology, historic site, museum, accessibility, community, education, preservation, non-profit, Strawberry Banke Museum

For citation: Linnea M. Grim. Extreme Openness: Strawberry Banke Museum and Community Engagement // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 25-33. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.03

АШЫҚТЫҚ: СТРОБЕРИ-БЭНК МУЗЕЙІ ЖӘНЕ ҚОҒАММЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТ

Линнея М. Грим

Стробери-Бэнк музейі, Портсмут, Нью-Гэмпшир (АҚШ)

Аңдатпа. Америка Құрама Штаттарындағы көптеген музей мамандары мен коммерциялық емес ұйымдардың директорлар кеңесі өз мекемелерінің қоғамдағы рөлін қайта қарастыруда. Бұл мақала Нью-Гэмпширдегі Портсмут қаласындағы Стробери-Бэнк музейі өзінің «өте ашықтығымен», экономикалық және білім деңгейі әртүрлі адамдармен мазмұнды араласу қабілетімен қалай ерекшеленетінін қарастырады. Тарихи меншігінде шағын, шынайы қауымдастықтар құрудан бастап Стробери-Бэнк музейлер мен жұртшылық арасындағы инклюзивті іс-шараларды өткізуден кедергісіз қолжетімділікті қамтамасыз етуге дейінгі дәстүрлі шекараларды бұзады.

Мақалада басқару мен қаржыландыруға қатысты маңызды тақырыптар, қоғамдастықтың араласуына ықпал ететін әртүрлі бағдарламалар мен музейдің сақтау және білім беру миссиясын жүзеге асырудағы оқиғалардың рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, автор музейге барған кезде жұртшылықтың сезінетін кедергілерін азайтуға арналған музейдің бірқатар нұсқаларын ұсынады. Бұл мақалада автор Америка Құрама Штаттарындағы музейтануындағы әр түрлі жұртшылық үшін барынша ашықтық пен қолжетімділіктің қазіргі тенденциясын қарастырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл мақалада Стробери-Бэнк музейінің президенті және бас директоры Линнея Гримнің музейдің қоғаммен араласу жөніндегі міндеттемесі туралы жеке ойы берілген. Грим ханымның ой-пікірлері оның Стробери-Бэнк музейінің президенті және бас директоры қызметіндегі екі жыл уақыты кезіндегі тәжірибеге негізделген. Оның ойларын растайтын қосымша материал Стробери-Бэнк музейінің тарихы туралы баспа және интернет басылымдарынан алынған.

Тірек сөздер: АҚШ музейтануы, тарихи орын, музей, қолжетімділік, қауымдастық, білім беру, сақтау, коммерциялық емес ұйым, Стробери-Бэнк музейі.

Сілтеме жасау үшін: Линнея М. Грим. Ашықтық: Стробери-Бэнк музейі және қоғаммен өзара әрекет // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 25-33 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.03

КРАЙНЯЯ ОТКРЫТОСТЬ: МУЗЕЙ СТРОБЕРИ-БЭНК И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С ОБЩЕСТВОМ

Линнея М. Грим

Музей Стробери-Бэнк, Портсмут, Нью-Гэмпшир (США)

Аннотация. Многие музейные специалисты и советы директоров некоммерческих организаций в США переосмысливают роль своих учреждений в обществе. В этой статье рассматривается, как музей Стробери-Бэнк в Портсмуте, штат Нью-Гэмпшир, выделяется своей «исключительной открытостью» – способностью содержательно взаимодействовать с людьми из самых разных экономических и образовательных слоев. От создания небольших, самобытных сообществ на своей исторической территории до организации инклюзивных мероприятий и обеспечения доступа с низкими барьерами – Стробери-Бэнк разрушает традиционные границы между музеями и публикой. В статье рассматриваются важные темы, связанные с управлением и финансированием, различными программами, способствующими вовлечению сообщества в деятельность музея, а также ролью мероприятий в реализации миссии музея, направленной на сохранение и просвещение. Кроме того, автор предлагает различные варианты, которые музей предлагает для устранения барьеров, с которыми могут столкнуться посетители при посещении музея. В статье автор рассматривает современную тенденцию в музеологии в США – максимальную открытость и доступность для разнообразной публики.

Материалы и методы исследования. Статья представляет собой личное размышление Линнеи Грим, президента и генерального директора музея Стробери-Бэнк, о приверженности музея взаимодействию с местным сообществом. Размышления г-жи Грим основаны на ее двухлетнем опыте работы президентом и генеральным директором музея Стробери-Бэнк. Дополнительные материалы, поясняющие ее размышления, взяты из печатных и онлайн-изданий, посвященных истории музея Стробери-Бэнк.

Ключевые слова: музеология США, историческое место, музей, доступность, сообщество, образование, сохранение, некоммерческая организация, музей Стробери-Бэнк.

Для цитирования: Линнея М. Грим. Крайняя открытость: музей Стробери-Бэнк и взаимодействие с обществом // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 25-33. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.03

Introduction. For decades, many museum professionals and non-profit Boards in the United States are reimagining the role of their institutions within society. [Weil, 1999: 229] In the context of this national conversation, staff and Board members at Strawberry Banke Museum in Portsmouth, New Hampshire, believe it stands out for its “extreme openness,” an ability to engage meaningfully

with people from a variety of economic and educational backgrounds. From creating small, distinctive communities on its historic grounds, to offering inclusive events and low-barrier entry points, Strawberry Banke breaks down traditional boundaries between museums and the public.

Strawberry Banke is a nearly 10-acre living history museum that interprets over 350 years of local history, from Indigenous history to the present. Through its historical houses on their original sites, heirloom gardens, traditional crafts, and costumed roleplayers, visitors are invited to explore the stories of the families who lived and worked in the authentic waterfront neighborhood of Puddle Dock [Strawberry Banke Museum website, 2025: <http://www.strawberrybanke.org/history>; date accessed: 16.07.2025].

Results and discussion. As the first Smithsonian Affiliate in New Hampshire, Strawberry Banke is part of a prestigious network of more than 200 Affiliates across the U.S., Puerto Rico, and Panama. The Museum welcomes visitors, members, schoolchildren, and volunteers for daily programs, exhibits, special events, and seasonal ice skating.

Strawberry Banke Museum tells the story of the neighborhood called Puddle Dock. This region has a deep history of seasonal gatherings by Indigenous peoples. Archeologists at Strawberry Banke have uncovered pieces of pottery, stone tools, and tent holes that demonstrate the presence of the Abenaki. For over 12,000 years they visited the Seacoast seasonally for hunting, fishing, and food preparation [Martin & Jennison, 2025: 88-90].

In 1623, English colonists established a settlement along what is now the “New Hampshire” coast, built houses along the Piscataqua River, a more sheltered cove that is now Portsmouth Harbor. They named the settlement “Strawberry Banke”, for the abundant wild strawberries growing along the banks of the river. The neighborhood grew through cycles of maritime prosperity to become a multicultural “neighborhood of newcomers” [Robinson, 2007: 41].

In 1958, a group of concerned citizens banded together to preserve the nearly 10-acre area known as Puddle Dock, located at the South End of Portsmouth. Strawberry Banke, Inc., was formed and took its name from the earliest settlement. By 1965, the site was opened to the public as an outdoor living history museum, with only a handful of the historic houses open to the public. The early founders of Strawberry Banke went door-to-door gathering support from the community to continue preservation efforts [Robinson, 2007: 1-15].

Today Strawberry Banke is distinctive among outdoor history museums, sharing change over time in the same waterfront neighborhood. The Museum interprets a long span of history, from the history of Indigenous peoples (artifacts dating back to 10,000-12,000 years ago), to the present day. It has evolved from a grassroots nonprofit to a pillar in the community welcoming over 100,000 annual visitors for year-round programming.

Governance and Funding

The Museum’s governance and funding structures form the basis for the Museum’s current model of “extreme openness.” According to a 2024 report from the American Alliance of Museums, 77% of museums in the United States are private non-profits [American Alliance of Museums, 2024: 39]. Within the United States tax code, these private non-profits are classified by the code “501(c)3” and described as “public benefit charities.”

Private non-profits, such as Strawberry Banke Museum, have a governing board of directors. Strawberry Banke’s Board of Trustees consists of approximately 20 individuals who set the direction of the Museum and hire the President and Chief Executive Officer (CEO) (Fig. 1). The Board of Trustees does not need to have any affiliation with local, state, or national government.

(Figure 1). Linnea Grim, President & CEO, Thomas W. Haas Endowed Chair
(Photo courtesy of David J. Murray, ClearEyePhoto, 2023; photograph by Linnea M. Grim)

The Board of Trustees creates the Museum's mission or, in other words, the reason the organization exists. Strawberry Banke's mission is to, "To promote understanding of the lives of individuals and the value of community through encounters with the history and ongoing preservation of a New England waterfront neighborhood. Toward that goal, Strawberry Banke Museum: 1) Preserves for today's visitors and for future generations, historic buildings, cultural landscapes, objects, and other materials pertinent to its mission. 2) Conducts research aimed at placing local developments within the broader context of city, state, and national history. 3) Disseminates the results of that research to the public through exhibitions, publications, demonstrations, tours, symposia, workshops, and other educational activities and programs" [Strawberry Banke Museum website, 2025: <http://www.strawberrybanke.org/mission-and-vision>; date accessed: 16.07.2025].

Because the Museum is a private entity, the staff members who report to the President and CEO have significant freedom in how they achieve the mission and other priorities that the Board has defined. The government does not provide regular ongoing funding to help the Museum fulfill its mission, so one of the top responsibilities of the CEO is to ensure enough money to support the Museum's activities that the Board and staff have identified as essential functions.

In Strawberry Banke's current annual \$4.1M (USD) budget, two-thirds of the funds will come from earned revenue such as ticket sales, museum shop sales, event tickets, and rental income. The remaining one-third is a combination of donations from individuals and businesses as well as investment income from an endowment that the Board has created.

Due to the governance and funding structures, the Museum must be responsive to its community. If Strawberry Banke operated in a vacuum, without consideration of the people it served, it would not be able to have the funding support to continue. This community-based approach to operating has led the Museum to embrace the concept of extreme openness.

Welcoming Small, Distinctive Communities

At the heart of Strawberry Banke Museum's extreme openness is an intentional commitment to nurturing smaller distinctive communities within its historic campus. Traditionally, the public has thought of museums as quiet and static venues. To thrive, Museum staff have needed to upset this traditional narrative by creating spaces for contemporary people to gather within the context of a

historic site. The result is a living neighborhood where modern lives coexist with centuries of history.

Among its most distinctive offerings is the Heritage House Program (HHP) that allows individuals and small businesses the opportunity to rent spaces in the historic houses. In many houses, museum exhibits exist on ground floors and apartments or commercial spaces on the second floors. A graduate student is currently writing a thesis about HHP and the new communities it creates.

Beyond the rental properties, Strawberry Banke has embraced its role as a community anchor through programs like the community garden. Local residents tend plots during the relatively short growing season in New Hampshire. They have autonomy to choose what they plant. Retirees, families, and young professionals gather here not just to cultivate flowers and vegetables, but also form community bonds. Decades old, the community garden now spans generations, and the gardeners are extremely dedicated to their section of the Museum and to one another.

Casual uses of the Museum's grounds also reflect the philosophy of extreme openness. The Museum has become a favorite route for dog walkers, joggers, and neighborhood strollers who use the paths and open spaces outside regular museum hours. This informal but consistent relationship between the Museum and its neighbors fosters a love and respect for the historic site. Rather than closing its gates or fencing off its spaces, Strawberry Banke leaves them open both physically and philosophically to encourage engagement in informal but meaningful ways. That openness turns the Museum into a shared asset, not a siloed attraction.

Events as a Primary Way to Fulfill the Museum's Mission of Education and Preservation

Of the nearly 110,000 visitors to the Museum every year, approximately 20,000 of them visit Strawberry Banke for one of the Museum's four signature events. That means that approximately one-fifth of the Museum's entire visitation happens over 17 days throughout the year. At one time, staff considered these events as extraneous to the site's everyday museum program. However, the public is clamoring for seasonal events, and so the events have become a central way for Strawberry Banke to meet its mission.

SpringFest, an annual celebration, aims to educate the public about horticulture and husbandry. During the two-day event, the Museum invites families to enjoy the historic campus through hands-on activities, music, demonstrations, and seeing heritage-breed baby animals with their mothers. Many participants have described the event as welcoming, joyful, and informative. The event is especially popular with families with young children. Often during *SpringFest*, strollers are lined up by the dozens near the tents with baby animals.

Another profoundly moving event is the *July 4th Naturalization Ceremony*, which honors new American citizens against the powerful backdrop of centuries-old homes and gardens. Few settings could better underscore the meaning of citizenship and belonging than a site steeped in the stories of immigrants, patriots, laborers, and visionaries. As families gather to watch their loved ones take the oath of citizenship, they also connect—consciously or not—to the deeper currents of American identity. This event affirms that the Museum is not just a place for history but a space for living democratic ideals.

Three months later, *Ghosts on the Banke* explores the site's past through Halloween-themed programming (Fig. 2). Scores of Jack-o-Lanterns light the pathways, and guests have the chance to trick-or-treat, dance, and hear ghost stories. While they come for the fun event, they are also exposed to the site's architecture and significant multi-century history. In coming years, the staff is working on including more authentic stories from the site's past in to this event to create even stronger connection between the event and the Museum's education-based mission.

(Figure 2). Community members at Ghosts on the Banke
(Photo courtesy of Strawberry Banke Museum, 2024; photograph by Linnea M. Grim)

Candlelight Stroll, the Museum's best-known event, offers a magical encounter with the past. Visitors wander candle-lit paths to discover holiday traditions as they were celebrated over four centuries. The Museum is transformed into a time-traveling celebration of lights, food, and music. Each house and exhibit contribute a chapter to this story of winter celebrations—some rooted in religious traditions, others in secular family customs. The event embodies the Museum's dedication to preservation, education, and community joy (Fig. 3).

(Figure 3). Carolers at Candlelight Stroll
(Photo courtesy of David J. Murray, ClearEyePhoto, 2019; photograph by Linnea M. Grim)

Each of these events demonstrates how Strawberry Banke uses celebration not as distraction from its mission, but as fulfillment of it. The Museum invites guests not to watch passively but to participate and share in collective experiences. By eschewing traditional academic formalities through the events, Museum staff create a more welcoming and open space. Guests do not need to feel like they already know something about history to enjoy themselves. Because the site is open to them and their interests, they are in turn more open to learning about the Museum's houses, gardens, and collection items.

Low-Barrier Access to the Historic Campus

Strawbery Banke's extreme openness is perhaps most visible in the many ways it lowers barriers to invite broader audiences into its space. While traditional museums often face critiques for being exclusive or intimidating, Strawberry Banke actively works against those limitations, starting with programs that make casual, low-cost access possible year-round.

The Labrie Family Skate at Puddle Dock Pond exemplifies this approach. Between the end of November and the beginning of March, the historic campus is transformed into an ice-skating destination that draws visitors from across the region. Skaters glide across a rink surrounded by centuries-old homes, festive lights, and the sounds of holiday music or the latest popular tunes. For many, this may be their first introduction to the Museum (Fig. 4). Community members who claim not to have an interest in history are able to feel welcome on the Museum's grounds and enjoy recreation. Once they feel comfortable on the site, they are more likely to have their curiosity piqued and come back to visit the Museum or come to one of the signature events. Their initial visit is based in movement and joy rather than many static text panels.

(Figure 4). Ice Skating Lessons

(Photo courtesy of Strawberry Banke Museum, 2018; photograph by Linnea M. Grim)

Ice skating may seem unrelated to history, but it reconnects visitors to a tradition that was part of life for generations in northern New England. It also creates an atmosphere of approachability. Rather than gatekeeping history behind ropes and exhibits, the Museum puts it in conversation with the everyday pleasures of life—skating with friends, sipping cocoa, enjoying music under the stars. For those who return later in the year to tour the historic homes or attend an event, the ice rink may have served as their first step into a much longer journey of learning and engagement.

Equally important are the cultural bridges the Museum builds through being a host venue for a number of community events. Throughout the year, the Museum welcomes more than 10,000 guests through these partner events such as the annual the New England Black, Indigenous, People of Color (BIPOC) Fest (Fig. 5), Riverfest, and Fairy House Tours, a community event that celebrate creativity in participants ability to create “fairy houses” out of natural materials. These community partner events are yet another way the Museum demonstrates extreme openness to people in the local community.

(Figure 5). Korean Dancers at BIPOC Fest
(Photo courtesy of David J. Murray, ClearEyePhoto, 2024; photograph by Linnea M. Grim)

Extreme Openness: A Path to Connect a Historic Site to the Future

Across the country, museums are shifting from passive spaces of looking, listening, and reading, toward dynamic environments of doing and making. Strawberry Banke Museum is at the forefront of this movement. With its extreme openness to community, it has redefined what a museum can be: not a place set apart from the world, but one deeply embedded in it.

By supporting the lives of renters, joggers, and dog walkers, the Museum honors the spirit of neighborhood and the continuity of lived history. Through inclusive events that mix education with celebration, it fulfills its mission with creativity and care. And with low-barrier experiences like ice skating and community gardens, it invites all people to participate in the story of the Puddle Dock’s neighborhood past and present.

Strawberry Banke’s model combines scholarly rigor with radical inclusion. Museum staff members welcome people into the site’s history. In other words, the Museum meets visitors where they are and matches its mission of education and preservation to their contemporary interests. In doing so, the Museum ensures it remains both relevant and essential to the many communities (Fig. 6) that it serves.

(Figure 6). Cider Shed Music Performers at Candlelight Stroll
(Photo courtesy of Strawberry Banke Museum, 2018; photograph by Linnea M. Grim)

REFERENCES

American Alliance of Museums, Museum Board Leadership: A National Report // <https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2024/04/MuseumBoardLeadership2024.pdf>, date accessed: 16.07.2025 (In English)

Martin, A., Jennison, A. Deep History and Continuing Presence: Strawberry Banke Museum's Abenaki Heritage Initiative // *The Public Historian*, May 2025, Vol. 47, No. 2, pp. 77-99 (In English)

Robinson, J.D. Strawberry Banke: A Seaport Museum 400 Years in the Making // Peter E. Randall Publisher LLC, Portsmouth, New Hampshire, 2007 (In English)

Strawberry Banke Museum, website // <http://www.strawberrybanke.org>; date accessed: 16.07.2025 (In English)

Weil, S.E. From Being about Something to Being for Somebody: The Ongoing Transformation of the American Museum // *Daedalus*, Summer, 1999, Vol. 128, No. 3, pp. 229-258. (In English)

Information about the author: Linnea M. Grim is the President and CEO, Thomas W. Haas endowed Chair, Strawberry Banke Museum, M.A. history museum studies. Email: lgrim@sbmuseum.org

Автор туралы мәлімет: Линнея М. Грим - президент және бас директор, Томас В. Хаас қорының Төрағасы, Стробери-Бэнк музейі, музейтану тарихы бойынша магистр. Email: lgrim@sbmuseum.org

Сведения об авторе: Линнея М. Грим - президент и генеральный директор, председатель фонда Томаса В. Хааса, музей Стробери-Бэнк, магистр истории музейных исследований. Email: lgrim@sbmuseum.org

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.07.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 11.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2025.

УДК 069.5:75.03

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІНІҢ ҚОРЫНДАҒЫ ӘБІЛХАН ҚАСТЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Б.А. Нұрпейсов

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Андатпа. Мақалада облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған қазақ бейнелеу өнерінің негізін қалаушылардың бірі болып табылатының Әбілхан Қастеевтің туындылары қарастырылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі өңірлік музейлер қорларындағы суретшінің туындыларын жүйелеу және дәріптеу арқылы қазақтың көркем сурет өнерінің зерттелуіне үлес қосу. Мақаланың мақсаты – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақтаулы тұрған Ә. Қастеевтің екі сурет туындысына өнертанулық талдау жасау. Олар «Махамбет Өтемісов» суреті (1951 ж.) және «М.И. Калинин Н. Байғанинге «Құрмет белгісі» орденін табыстау кезіндегі суреті (1961 ж.). Негізінен туындылардың композициялық шешімі, көркемдік стилі, тақырыбы және картиналардың музей экспозициясындағы орны қарастырылады. Туындылар көркем шығарма ретінде ғана емес, сонымен қатар өз заманының әлеуметтік, мәдени және саяси болмысын сипаттайтын тарихи жадының құнды дереккөздері ретінде қарастырылды. Ерекше назар суретшінің суреттерінде кеңестік реализм белгілерінің ұлттық дүниетаным элементтерімен, өзіндік колоритімен және сюжеттік бейнелілігімен үйлесім тапқанына аударылды.

Зерттеу барысында алынған тұжырымдар Ә. Қастеев туындыларын аймақтық музейлер қорында сақтау мен дәріптеудің қазақ өнері мен тарихын танудағы ерекше маңызын дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері қазақ халқының мәдени мұрасын және өнерін зерттеумен айналысатын өнертанушылар, тарихшылар, музей қызметкерлері үшін маңызды болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдары және ғылыми жарияланымдар қолданылды. Зерттеу барысында ішкі музейлік дереккөздер – қабылдау актілері, түгендеу кітаптары, музейлік каталогтар, сондай-ақ Ә. Қастеевтің өмірі мен шығармашылығына арналған ғылыми, танымдық жарияланымдар зерттелді.

Тірек сөздер: Әбілхан Қастеев, өнертану, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, бейнелеу өнері, музей қоры, мәдени мұра.

Сілтеме жасау үшін: Нұрпейсов Б.А. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы Әбілхан Қастеев шығармалары // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 34-42 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.04

ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБЫЛХАНА КАСТЕЕВА ИЗ ФОНДОВ АКТЮБИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Б.А. Нұрпейсов

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются произведения одного из основоположников казахского изобразительного искусства – Абылхана Кастеева, хранящиеся в фондах областного историко-краеведческого музея. Актуальность исследования заключается в том, что систематизация и популяризация произведений художника из фондов региональных музеев вносит вклад в изучение казахского изобразительного искусства. Цель работы – искусствоведческий анализ двух картин А. Кастеева, хранящихся в фондах Актюбинского областного историко-краеведческого музея: портрет «Махамбет Утемисов» (1951 г.) и «М. И. Калинин вручает Н. Байганину орден «Знак Почета» (1961 г.).

Основное внимание в исследовании уделяется композиционному решению, художественному стилю, тематике произведений, их месту в музейной экспозиции. Картины художника рассматриваются не только как произведения искусства, но и как ценные источники исторической памяти, отражающие социальную, культурную и политическую реальность своего времени. Особый акцент сделан на том, каким образом в произведениях художника элементы социалистического реализма сочетаются с национальным мировоззрением, самобытным колоритом и сюжетной образностью.

Выводы исследования доказывают особую значимость сохранения и популяризации произведений А. Кастеева в фондах региональных музеев для изучения казахского искусства и истории.

Полученные результаты представляют интерес для искусствоведов, историков и музейных сотрудников, занимающихся исследованием культурного наследия и искусства Казахстана.

Материалы и методы исследования. В статье использованы материалы Актюбинского областного историко-краеведческого музея и научные публикации. В ходе исследования были проанализированы внутренние музейные источники – акты приема, инвентарные книги, музейные каталоги, а также научные и популярные публикации, посвященные жизни и творчеству А. Кастеева.

Ключевые слова: Абылхан Кастеев, искусствоведение, Актюбинский областной историко-краеведческий музей, изобразительное искусство, музейный фонд, культурное наследие.

Для цитирования: Нурпейсов Б.А. Произведения Абылхана Кастеева из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 34-42. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.04

A. KASTEEV'S ARTWORKS IN THE COLLECTION OF THE AKTOBE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY AND LOCAL LORE

B.A. Nurpeysov

Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (Kazakhstan)

Abstract. The article examines the works of one of the founders of Kazakh fine art – Abilkhan Kasteev, preserved in the collection of the regional museum of history and local lore. The relevance of the study lies in the fact that the systematization and promotion of the artist's works from regional museum collections contributes to the study of Kazakh fine art. The aim of the research is an art-historical analysis of two paintings by A. Kasteev preserved in the collection of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore: the portrait “Makhambet Utemisov” (1951) and the portrait “M.I. Kalinin Presenting the Order of the Badge of Honor to N. Baiganin” (1961). Particular attention is paid to the compositional solution, artistic style, subject matter of the works, as well as their place within the museum exhibition. The paintings are considered not only as works of art but also as valuable sources of historical memory, reflecting the social, cultural, and political realities of their time. Special emphasis is placed on how elements of socialist realism in the artist's works are harmoniously combined with the national worldview, distinctive color scheme, and narrative imagery.

The conclusions of the study demonstrate the particular significance of preserving and promoting A. Kasteev's works in the collections of regional museums for the study of Kazakh art and history. The results obtained are of interest to art historians, historians, and museum professionals engaged in the study of Kazakhstan's cultural heritage and art.

Materials and methods of research. This study is based on the materials of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore, supplemented by relevant scholarly publications. The research involved the analysis of internal museum sources, including accession records, inventory

books, and museum catalogs, as well as academic and popular literature dedicated to the life and artistic legacy of A. Kasteev.

Keywords: Abilkhan Kasteev, art history, Aktobe Regional Museum of History and Local Lore, fine arts, museum collection, cultural heritage.

For citation: Nurpeysov B.A. A. Kasteev's artworks in the collection of the Aktobe regional museum of history and local lore // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 34-42. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.04

Кіріспе. Әбілхан Қастеевтің (1904-1973) шығармашылығының қазақ бейнелеу өнерінің тарихында алатын орны ерекше маңызды. Қазақстандық кәсіби кескіндеме өнерінің негізін қалаушылардың бірі ретінде Ә. Қастеев өз жұмыстарында ұлттық рухтың ерекшеліктерін, жеріміз бен табиғатымыздың сұлулығын және маңызды тарихи оқиғаларды ашып көрсетті. Суретшінің көркемдік мұрасы бүгінде еліміздің жетекші музейлерінде, соның ішінде аймақтық жинақтарда да сақталған. Бұл оның шығармашылығының жалпыұлттық маңыздылығын айқындайды.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры (әрі қарай – АОТӨМ) құнды өнер туындыларына бай, оның ішінде Әбілхан Қастеевтың салған екі суреті бар. Бұл шығармалар көркемдік және тарихи-мәдени құндылыққа да ие болып, XX ғасырдың ортасындағы қазақ кескіндемесінің дамуын айғақтайды.

Талқылау. Ә. Қастеевтің өмір жолы мен шығармашылығы туралы еңбектер көп. Зерттеу тақырыбымыздың аясында біз суретшінің шығармалары көрсетілген ғылыми зерттеу жұмыстары мен каталогтарды қарастырдық. Нәтижесінде көптеген еңбектерде Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі көрсетілгенімен, туындылардың суреттері, кейбір жерлерде атаулары да көрсетілмеген. Мысалы, 2005 жылы Алматы қаласы «Ернұр» баспасынан шыққан каталогта Ә. Қастеевтің 3 шығармасы Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде тұр деп көрсетілген [Каталог, 2005: 17]. Оның ішінде «Қысқы көрініс» суреті 2000 жылдардың басында Ә. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өнер музейіне қайта тапсырылған болатын.

Осы тақырыптың зерттелу тарихына тоқталатын болсақ, негізінен Ә. Қастеевтің аймақтық музейлердегі орны туралы зерттеу жұмыстары көптеп кездеседі, соның ішінде 2004 жылы Павлодар облыстық көркемөнер музейі директорының орынбасары Е.В. Дубовая «Произведения Абылхана Кастеева в фондах Павлодарского областного художественного музея» еңбегінде Павлодар көркемөнер музейінің қорында сақтаулы суретшінің шығармаларына талдау жасаған болатын. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы суретшінің шығармалары туралы 2000 жылдардың басында ұзақ жылдар бойы музей директоры болған, Қазақстан мәдениетіне еңбегі сіңген қызметкер Рысжан Ілиясова «Алтын Орда» газетіне «Қастеев салған Махамбет» мақаласында баяндаған болатын. Аталған мақалада, музей қорындағы «Махамбет Өтемісов» картинасы сипатталып, түсу тарихы нақты белгісіз екендігі баяндалады және 1986 жылы «Өнер» баспасынан шыққан «Қастеев Бейнелеу өнерінің шеберлері» атты альбомдар сериясында портрет көрсетілмегенін айтады [Ілиясов, 2003]. Дегенмен, аталған шығарма Қазақстан өнертану мектебінің негізін қалаушылардың бірі болып саналатын Елена Борисовна Вандровскаяның 1955 жылғы «Абылхан Кастеев» кітабында, суретшінің шығармалар тізімінде (*Махамбет Утемисов, Б., акв. 33х30*) көрсетілгенін айта кетуіміз қажет [Вандровская, 1955: 61].

Ә. Қастеевтің өмірбаяны XX ғасырдың басындағы ауқымды тарихи өзгерістермен тұспа-тұс келді. Бұл үдерістер аймақтың рухани және көркемдік дамуына да ықпал еткен болатын [Ердинбекова және т.б., 2024: 16]. Ол 1904 жылы Жаркент қаласының маңындағы Шежін ауылында дүниеге келді. Алты жасында әкесі қайтыс болып, сегіз жасынан мал бағып жұмыс істеуге мәжбір болады. Болашақ суретшінің дүниетанымының қалыптасуына және

көркемдік жадында алыс қашықтыққа мал көшіру (айдау) кезінде көрген жасыл таулы беткейлер мен өзен аңғарларының көріністері айрықша із қалдырған болатын.

Суретшінің шығармашылық жолы қиын болды. Онымен әңгімелесіп, шеберханасындағы шығармаларын қарап отырғанда, кітап сөрелерінде орыс және кеңес классиктерінің еңбектері тұрғанын көріп, Ә. Қастеевтің жиырмадан асқанша сауатсыз болғанын, туған ауылынан тыс өмір туралы мүлде хабары болмағанын елестету қиын. Тіпті қалам мен қағазды алғаш рет он сегіз жасында, 1922 жылы ауылда бірінші мектеп ашылған кезде көрген [Вандровская, 1955: 5].

Ол бала кезінен халық өнеріне ерекше қызығушылық танытты. Болашақ суретшінің анасы тұрмыстық заттардың барлығын жасай алатын шебер адам болған. Сырмақтардағы анық өрнектер, текеметтің жұмсақ, көмескі түстері, көз тартар бау-басқұрлар, бәрі де үйдің ажарын кіргізіп тұратын. Ауылда күміс, ағаш және сүйектен түрлі бұйымдар жасайтын аты шыққан зергер өмір сүрді. Оның қолынан шыққан бұйымдар – өрнекті сырғалар мен білезіктер, күміс тақташалармен безендірілген белбеулер, сүйекпен қапталған керуеттер мен ер-тұрмандар, сондай-ақ ыдыс-аяқ салатын кебежелер үлкен шеберліктің жемісі еді. Халықтық өрнектердің байлығы мен табиғат сұлулығы бір-бірімен керемет үйлесімділігін ойлап отырып, кішкентай Әбілхан ауыр тұрмыстық жағдайларды ұмытып кететін.

1926 жылы Жаркент қаласына көшіп, кейіннен еңбек жолын Түркісіб темір жолының құрылысына қатысудан бастайды. Жұмыстан бос уақыттарында ол құрылыс алаңындағы жолдастарын бейнелеумен айналысты. Көбінесе шағын қағаз парақтарына салынған суреттері штрихсыз, көлемдік пішіндер айқындалмаған, тек анық сызылған контурлармен ерекшеленетін. Бұл суреттер қоғам арасында үлкен қызығушылық тудырып, қысқа уақыт ішінде Ә. Қастеевтің суретші ретінде беделі қалыптасты.

Ә. Қастеев өзінің бейнелеу өнеріне қабілетімен көзге түсіп, Алматы қаласына жіберіледі. Осы жерде ол кәсіби суретші Н.Г. Хлудовпен танысып, кейіннен оның шәкірті атанады. 1928–1929 жылдары Николай Хлудовтың шеберханасында, кейін 1934–1936 жылдары Мәскеуде білім ала жүріп, бейнелеу өнерінде тек шебер сурет салу жеткіліксіз екенін, нағыз көркем шығарма жасау үшін жүйелі әрі қажырлы еңбек қажет екенін терең түсінді. Бұл кәсіби шеберлер тәжірибесінен үйренуге негізделген шығармашылығының қалыптасу кезеңінің бастамасы болды [Микульская, 1956: 6].

Әбілхан Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өнер музейінің қызметкерлерінің сұхбаттарының бірінде графика және мүсін секторының меңгерушісі Сандұғаш Мырзабекова суретшінің шығармашылық мұрасында портрет жанры ерекше орын алғандығын айтады. Оның Шоқан Уәлиханов, Жамбыл Жабаев, Амангелді Иманов, Ғани Мұратбаев сияқты тарихи тұлғалардың бейнесін сомдаған портреттері – адамның келбеті мен ішкі жан-дүниесін ашуға, оны өз дәуірінің тарихи оқиғаларымен сабақтастыра көрсетуге ұмтылған көркемдік шешімдердің үлгісі. 1950–1960 жылдары Қастеев «Жаңа Қазақстан», «Қазақстан жерінде», «Қазақстан байлығы», «Қазақстанның жері мен адамдары» атты бірнеше акварельдік циклдар жасады. Бұл еңбектерінде ол өзінің туған республикасындағы ауқымды экономикалық өзгерістерді бейнеледі [Тохтамов, 2024].

Ә. Қастеев шығармашылығының алғашқы кезеңінен-ақ адам бейнесін сомдауға ерекше қызығушылық танытып, көрнекті портреттік туындыларды дүниеге алып келген болатын.

Ә. Қастеевтің портреттік өнері – тұлғаны бейнелеу, композициялық тәсілдер мен түстік шешімдерде ұлттық ерекшеліктермен байытылған социалистік реализм стилінің үлгісі болып табылады. Коммунистік идеология шеңберінде жұмыс істеген өзге кеңестік суретшілер секілді, Ә. Қастеев те белгілі бір қағидаларға (канондарға) бағынуға мәжбүр болды. Оның салған портреттерінің басым көпшілігі репрезентативтік сипатқа ие болып,

адамның ең жақсы қасиеттерін – отансүйгіштік, социалистік идеалдарға адалдық сынды ұстанымдарды бейнелейді.

Ә. Қастеев тарихи портрет жанрының дамуына елеулі үлес қосты. Оның тарихи реконструкция әдісі бірегейлігімен ерекшеленіп, Қазақстандағы тарихи жанрдың эволюциясына негіз болды. Суретшінің бұл бағыттағы еңбегі тек бейнелеу өнері ғана емес, сондай-ақ ұлттық тарихи жадты жаңғырту ісіне де зор ықпал етті [Джадайбаев, 2024: 28].

Қазіргі таңда, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында Ә. Қастеевтің екі картинасы сақтаулы. Олар: «Махамбет Өтемісұлы» портреті және «Калинин мен Байғанин» портрет-картинасы. Өкінішке орай музей қорына түсу тарихы белгісіз.

1950 жылдардың соңында көптеген облыстық тарихи-өлкетану музейлерінде көркемсурет және өнер бөлімдері құрыла бастады. 1959 жылдың қараша айында және 1960 жылдың мамыр айында жоғарыда аталып өткен бөлімдердің қорын қалыптастыру мақсатында Мемлекеттік Көркемсурет галереясының экспонаттарын сыйға беру туралы Қаз КСР-ның Мәдениет министрлігінің бұйрықтары шыққан болатын. Келесі екі жылдың ішінде галерея қорынан Қостанай, Семей, Ақтөбе, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Гурьев, Қызылорда, Орал, Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейлеріне 1920–1960 жылдар аралығында құрылған барлық жетекші қазақстандық шеберлердің 600-ге жуық кескіндеме, графика, мүсін экспонаттарын тапсырған болатын [Школьная, 2011: 130]. Аталған шеберлердің ішінде Ә. Қастеевтің есімі көрсетілген. АОТӨМ қорына біз қарастырып отырған картиналардың келуі, осы кезеңмен сәйкес келуі мүмкін.

№1 картина «Махамбет Өтемісұлы» портреті (1951 ж.) қағаз, акварель, өлшемі 34,5х36,5 см, АОТӨМ «Көркем сурет» коллекциясы НКТ–750 (Сурет 1).

Сурет 1. Ә.Қастеев. «Махамбет Өтемісұлы» портреті (1951 ж.)
(Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан. НКТ–750).

Сипаттамасы. Картинада басына дулыға киген, толық әскери сауытпен, ердің үстінде отырған Махамбет Өтемісұлы бейнеленген. Он қолында қағаз, сол қолында аттын тізгінің ұстап отыр. Батырдың кейіпі (қалпы) жинақы, көзқарасынан сабырлық пен байсалдылықты байқауымызға болады.

Түстік шешімі: сабырлы әрі үйлесімді, сұр, қоңыр және металл түсті реңктің басымдылығы бейненің монументалды табиғатын (тарихи тақырыбын) айқындайды. Қару-жарақтың жекеленген бөлшектері дулыға, қылыш, белдік, кітап-қоржын, ердің алдыңғы қасындағы ою өрнектер аса дәлділікпен және ұқыптылықпен берілген. Бұл суретшінің кәсіби шеберлігін, сондай-ақ этнографиялық нақтылықты сақтауға деген ұмтылысының көрсетеді.

Композиция симметриялы, батырдың бейнесі кеңістіктің негізгі бөлігін алып, көрерменнің назарына бірден түседі. Жарықтық шешім кейіпкердің жүзі мен қолдарын айқындап көрсетіп тұр. Кескіндеменің реалисттік сипаты XX ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік көркемсурет мектебінің әсерін аңғартады.

Ұлы Отан соғысы жылдары және одан кейінгі жылдары да суретшілер патриоттық рухты көтеру мақсатында Кенесеры ханның, Исатай мен Махамбеттің, Балуан Шолақтың батыл кейіптерін салған болатын [Қарымсаков, 2011: 138]. Әбілхан Қастеев тарихи тұлғаларды сомдауда олардың ішкі болмысын, психологиялық және рухани күйін көркем құралдар арқылы жеткізе білді. «Махамбет Өтемісұлы» портретінде де бұл ерекшелік айқын аңғарылады: суретші кескіндеме арқылы ұлттық рухты, еркіндік идеясын бейнелейді.

2025 жылы «SoloArtGallery» көркем сурет галереясы «Махамбет Өтемісұлы» картинасына қалпына келтіру жұмыстарын өткізген болатын.

Айта кететін маңызды мәселелердің бірі, Махамбет Өтемісұлының нақты бет әлпеті 1951 жылы белгісіз болды. Батырдың бас сүйегіне антрополог ғалым Ноэль Шаяхметов 1967 жылы қайта қалпына келтіру жұмыстарын жасаған болатын [Сыздықов, 2006: 14]. Бүгінгі күні, батырдың реконструкция-бюсті АОТӨМ-нің «Қазақстан тарихы» залында «1830–1840 жж. ұлт-азаттық көтерілістер» тақырыптық-экспозициясында қойылған (Сурет 2).

Сурет 2. Ә. Қастеев. «Махамбет Өтемісов». Реконструкция (Н. Шаяхметов. 1967) 3D суреті. (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Сурет 3. Ә. Қастеев. «М.И. Калинин Н. Байғанинге «Құрмет Белгісі» орденің тапсыруда». (1961 ж.) қағаз, акварель 54,5х77,5 см, «Ерлік пен Даңқ» тақырыптық-экспозициялық залында (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан. НҚТ–903).

Сипаттамасы. Картинада 1940 жылғы тарихи оқиға – КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы М. Калининнің қазақ халық ақыны Нұрпейіс Байғанинге «Құрмет белгісі» орденін (Сурет 3) тапсыру сәті бейнеленген [Указ Президиума ВС СССР от 05.11.1940]. Бұл көрініс кеңестік жүйенің ұлттық өнер өкілдеріне көрсеткен «Құрметінің» символы ретінде бейнеленеді.

Кескіндемеде екі негізгі кейіпкер: М.И. Калинин – кеңес үкіметінің жоғары лауазымды тұлғасы, классикалық қара костюмде, ресми киімде көрсетілген. Нұрпейіс Байғанин – ақ сақалды, ұлттық шапан киіп тұр, сол қолында табысталған «Құрмет белгісі» орденінің төсбелгісі болуы керек.

Олар бір-біріне қарсы қарап тұр, екеуінің арасында орден алмасу сәті жүріп жатыр. Бұл – көркем тілмен бейнеленген ресми салтанат. Суреттегі қол алысу – құрметтің белгісі.

Кеңістік шешімі мен нақтылауларға тоқталатын болсақ, кеңсе іші ресми сипатта, үстел үстінде кітаптар мен жасыл абажурлы шам тұр, қабырғаның жоғарғы жағында, картинаның ортаңғы жоғарғы бөлігінде В.И. Лениннің портреті кеңестік идеологияның көркем символы ретінде бейнеленген. Интерьердегі қарапайымдылық сол кезеңдегі шенеунік мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді.

Әбілхан Қастеевтің стиліне тән реализм немесе соцреализм. Тарихи сәт шынайы бейнеленген. Акварель техникасы жұмсақ реңдер арқылы көріністі жылы, адамгершілікке толы етіп көрсетеді. Бейтарап және жылы реңдер (жасыл, қоңыр, сұр) картинаға сабырлы, ресми жағдайды береді.

Бұл шығармада біріншіден, кеңестік идеологияның «ұлттар достығы» концепциясы: орталық билік өкілінің қазақ мәдениет өкіліне құрмет көрсетуі. Екіншіден, қазақ халқының талантты өкілдерін кеңестік кеңістікке біріктіру үрдісінің символикалық бейнесі.

Әбілхан Қастеевтің бұл туындысы кеңестік кезеңдегі тарихи-идеологиялық кескіндеменің көрнекті үлгісі. Ол тек тарихи оқиғаны ғана емес, сол дәуірдің рухын,

идеологиясын да жеткізеді. Картина арқылы Қастеев өнерінің шынайылығы мен көркемдік тілінің тереңдігі айқын көрінеді.

Қазіргі таңда, картина АОТӨМ-нің «Ерлік пен Даңқ» залында «Бәрі де майдан үшін! Бәрі де жеңіс үшін!» тақырыптық экспозициясында орын алған.

Сонымен қатар соңғы жылдары аталған картинаның көшірмесі жасалып, бүгінде көшірмесі музей қорында сақтаулы тұр.

Жүргізілген зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес, өңірлік музейлер қорларындағы Қастеевтың туындыларын жүйелеу және дәріптеу мақсатында АОТӨМ қорында сақтаулы Әбілхан Қастеевтің картиналарының композициялық шешімі, көркемдік стилі, тақырыбы және суретшінің жалпы шығармашылығы мәнмәтініндегі орны қарастырылды.

Қорытынды. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында, Ә. Қастеевтің екі картинасы бар, екеуіде акварельмен қағазға жазылған. Екі туындының арасы 10 жыл. Тақырыптары мен стилі ұқсас, тарихи-портрет. Негізгі айырмашылықтары бірінші картинада нақты тарихи бейнесі белгісіз XIX ғасырдың басында өмір сүрген ұлт азаттық көтеріліс жетекшілерінің бірі болған батыр, ақын бейнеленсе, екінші туындыда XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген нақты тарихи суреттері сақталған ақынның, өмірінде болған, тарихи-салтанатты сәт бейнеленген.

Картиналардың оң жақ төменгі бұрышында автордың қолтаңбасы (есімінің бас әріпі мен тегі) және жазылған жылы көрсетілген. НҚТ-903 картинасында бұл жазу төменнен жоғары қарай 30°-қа қиғашынан қойылған.

Шығармалардың сақталу жағдайы жақсы, екі картинада ағаш жиектемелердің (рамка) ішінде, әйнектің астында тұр. НҚТ-750 картинасының он жақ ортанғы бөлігі жыртылған (қағаздың бір бөлігі жоқ) және жоғардан төменге қарай бояуы жарылған.

Картиналарда бейнеленген тарихи тұлғалар Ақтөбе өңірімен тығыз байланысты. Музейдің тұрақты залдарында тақырыптық-экспозициялары бар. Бүгінгі күні Қазақстандық кәсіби кескіндеме өнерінің негізін қалаушылардың бірі болып саналатын Әбілхан Қастеевтің туындылары музей үшін аса құнды жәдігерлердің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

Әбілхан Қастеев (1904-1973). Каталог / Құрастырушылар: Г.Ә. Ақышева, С.Ж. Көбжанова, Г.Н. Сырлыбаева. Алматы: Елнұр, 2005. 160 б. Қысқы көрініс, 67 б. Махамбет Өтемісовтың портреті, 84 б. М.И.Калинин Н. Байғанинге «Құрмет Белгісі» ордені тапсыруда.

Вандровская Е. Абылхан Кастеев. М: Советский художник, 1955. 61 с.

Джадайбаев А.Ж. Портретная живопись А. Кастеева // Кастеевские чтения-2024 «Наследие Кастеева в контексте современности»: материалы научно-практической конференции. Алматы, 2024. С.24-28

Құжат: Указ Президиума ВС СССР от 05.11.1940/Текст. Электронный ресурс. URL: <https://surl.li/jbmtfx> (қол жеткізу күні: 17.06.2025 г.)

Ердинбекова А.Б., Торемуратова Г.Е., Кенесбек Ж.С., Жуманазарова А.Е. Казахстанский художник Абылхан Кастеев в современности / In The World Of Science and Education. 2024. С. 15-22.

Карымсаков А.Ж. Современная историческая живопись художников Казахстана/Научные труды Санкт-Петербургской академии художеств. №18, 2011, С. 134-144.

Микульская Е. Г. Абылхан Кастеев – народный художник Казахстана. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1956. 70 с.

Сыздықов Қ., Сейтақ А. Бас сүйек немесе Махамбет өлген мұнар күн // Егемен Қазақстан, газет қиындысы. 27 қыркүйек 2006 жыл, 14 б.

Тохтамов Т. Эпоха, воплощенная в картинах//Огни Алатау, дата: 13.02.2024. Электронный ресурс. URL: <https://ognialatau.kz/news/cat-8/28429/> (қол жеткізу күні: 17.06.2025 ж.)

Школьная И.А. К истории формирования музейного фонда (Основные формы комплектования коллекции ГМИ РК им. А. Кастеева и источники поступлений по архивным документам отдела фондов 1935-2009 гг.) /Сборник Труды ГМИ РК им. А. Кастеева. Алматы: 2011. 130 с.

Илиясов Р. Қастеев салған Махамбет // Алтын Орда, газет қиындысы. Шамамен 2003 ж. Қиынды Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған.

REFERENCES

Abylkhan Kasteev (1904–1973). Catalog / Compilers: *Akysheva G.A., Kobjanova S.Zh., Syrlybaeva G.N.* Almaty: Elnur, 2005. 160 p. “Winter Landscape”; P. 67, “Portrait of Makhambet Otemisov”; P. 84, “M.I. Kalinin presenting the Order of the Badge of Honor to N. Baiganin”). (In Kazakh)

Vandrovskaya E. Abylkhan Kasteev. M: Sovetskii khudozhnik, 1955. 61 p. (In Russian)

Djadaibaev A.Zh. Portretnaia zhivopis A. Kasteeva // Kasteevskie chteniia–2024 “Nasledie Kasteeva v kontekste sovremennosti”: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii. Almaty, 2024. Pp. 24–28. (In Russian)

Document: Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 05.11.1940 / Tekst. Elektronnyi resurs. URL: <https://surl.li/jbmtfx> (accessed: 17.06.2025). (In Russian)

Erдинbekova A.B., Toremuratova G.E., Kenesbek Zh.S., Zhumanazarova A.E. Kazakhstanskii khudozhnik Abylkhan Kasteev v sovremennosti // In The World Of Science and Education. 2024, pp. 15–22. (In Russian)

Karymsakov A.Zh. Sovremennaia istoricheskaiia zhivopis khudozhnikov Kazakhstana // Nauchnye trudy Sankt-Peterburgskoi akademii khudozhestv. №18, 2011, pp. 134–144. (In Russian)

Mikul'skaia E.G. Abylkhan Kasteev – narodnyi khudozhnik Kazakhstana. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR, 1956. 70 p. (In Russian)

Syzdykov Q., Seitq A. Bas süiek nemese Makhambet ölken munar kün [The Skull or the Misty Day of Makhambet]. Egemen Qazaqstan, newspaper clipping, 27 September 2006, p. 14. (In Kazakh)

Tokhtamov T. Epokha, voploshchennaya v kartinakh // Ogni Alatau, data: 13.02.2024. Elektronnyi resurs. URL: <https://ognialatau.kz/news/cat-8/28429/> (accessed: 17.06.2025). (In Russian)

Shkolnaia I.A. K istorii formirovaniia muzeinogo fonda (Osnovnye formy komplektovaniia kollektzii GMI RK im. A. Kasteeva i istochniki postuplenii po arkhivnym dokumentam otdela fondov 1935–2009 gg.) // Sbornik Trudy GMI RK im. A. Kasteeva. Almaty, 2011. 130 p. (In Russian)

Ilyasov R. Qasteev salgan Makhambet [Makhambet Painted by Kasteev]. Altyn Orda, newspaper clipping, ca. 2003. Preserved in the Aktobe Regional Historical and Local History Museum. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Нұрпейсов Бахтияр Асылбекұлы – Ақтөбе облыстық тарихи өлкетану музейінің аға ғылыми қызметкері (030000, Ақтөбе қ-сы, Ораз Тәтеұлы 3, Қазақстан). E-mail: nurpeysov.bahtiyar@mail.ru

Сведения об авторе: Нурпейсов Бахтияр Асылбекович – старший научный сотрудник Актюбинского областного историко-краеведческого музея (030000, г. Актобе, Ораз Тәтеұлы 3, Казахстан). E-mail: nurpeysov.bahtiyar@mail.ru

Information about the author: Bakhtiyar A. Nurpeysov – Senior Researcher at the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (030000, Oraz Tateuly 3, Aktobe, Kazakhstan). E-mail: nurpeysov.bahtiyar@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 16.09.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 22.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.09.2025.

ӘӨЖ 39

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ТҰРМЫСЫНДАҒЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ-САНА ТҮРЛЕРІ (ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ Ә. ЫСҚАҚОВ ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҚЫСҚАША ЭКСКУРС)

Ж.А.Орынбекова

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада ҚР Мемлекеттік орталық музейінің қорында сақтаулы Әрхам Ысқақовтың (1885-1962) «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана» қолжазбасына шолу жасалады. Ұлы Абай әлемін терең тануға мүмкіндік берген, мол мұрасын жинау, сақтау, қалыптастыруға бүкіл ғұмырын арнаған Әрхам Кәкітайұлының естелік жазушы ғана емес, сонымен қатар қазақтың дәстүрлі өмір салтын сипаттаған этнографиялық дерек көзі екендігіне назар аудартады.

Қазақтың ұлттық құндылықтарын, әдет-ғұрпын, этномәдени болмысын зерттеуші, қамқоршы ретіндегі қызметі талданады. Қолжазбада сипатталған дәстүрлі қазақы ортада қолданыста жүрген халқымыздың салт-дәстүрлерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге, ұлттық мәдениеттің сақталуына ықпалы сөз етіледі. Оның ұлттық болмысты, салт-дәстүрді, мәдени құндылықтарды жаңғыртуға бағытталған еңбегіне көңіл бөлінеді. Қолжазбадағы салт, дәстүрге байланысты сипаттамалары мен оған қатысты авторының түсініктемелері беріледі. Қолжазбаның дәстүр, әдет-ғұрып, өнер түрлері мен тұмыс-тіршілігі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан сан ғасырлық мұраны келешекке жеткізуде қосқан үлесі қарастырылған.

Еңбектің маңыздылығы: рухани мұраны бағалау, ұрпақтың бойына сіңіруде, атап айтқанда, білім беру мекемелеріндегі рухани-адамгершілік тәрбие беруде көмекші материалдардың бірі бола алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жұмыс барысында ҚР Мемлекеттік орталық музейі қоры, ҚР Ұлттық кітапханасы материалдары, «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар» ғылыми каталогы (Алматы, 2011), қазақ этнографиялық атаулары жайлы ғылыми жарияланымдар басшылыққа алынды. Зерттеу, салыстыру әдісі қолданылды.

Қолжазбадағы бөлімдер топтастырылып, жүйеленді.

Тірек сөздер: Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов, салт, дәстүр, әдет, ғұрып, рухани тәрбие.

Сілтеме жасау үшін: Орынбекова Ж.А. Қазақ халқы тұрмысындағы әдет-ғұрып, салт-сана түрлері (ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорындағы Ә. Ысқақов қолжазбасы негізінде қысқаша экскурс) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 43-50 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.05

ТИПЫ ОБЫЧАЕВ, ТРАДИЦИЙ В ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА (КРАТКИЙ ЭКСКУРС НА ОСНОВЕ РУКОПИСИ А. ЫСКАКОВА ИЗ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК)

Ж.А.Орынбекова

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматривается рукопись Архама Ыскакова (1885-1962) «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана», хранящаяся в фонде Центрального государственного музея Республики Казахстан. Обращается внимание на то, что Архам Какитайұлы, посвятивший всю свою жизнь собиранию, сохранению и формированию своего богатого наследия, был не только мемуаристом, но и этнографическим источником, описывающим традиционный казахский образ жизни.

Анализируется его деятельность как исследователя и хранителя казахских национальных ценностей, обычаев и этнокультурной идентичности. Обсуждается вклад

рукописи в сохранение национальной культуры и передачу обычаев и традиций нашего народа, которые используются в традиционной казахской среде. Особое внимание уделяется его работе, направленной на возрождение национальной идентичности, обычаев и культурных ценностей. В рукописи приводятся описания, связанные с традицией, и комментарии автора, относящиеся к нему. Рассматривается вклад рукописи в сохранение многовекового наследия, передаваемого из поколения в поколение через традиции, обычаи, формы искусства и образ жизни.

Значимость работы: она может быть одним из вспомогательных материалов при оценке духовного наследия, внедрении его в сознание поколений, в частности, при обеспечении духовно-нравственного воспитания в образовательных учреждениях.

Материалы и методы исследования. В ходе работы были использованы материалы фонда Центрального государственного музея РК, Национальной библиотеки РК, научный каталог «Редкие рукописи и издания в фондах Центрального государственного музея Республики Казахстан», научные издания по казахским этнографическим наименованиям. Использован метод исследования и сравнения.

Разделы рукописи сгруппированы и систематизированы.

Ключевые слова: Архам Какитайұлы Ыскаков, обычаи, традиции, обряды, духовное воспитание.

Для цитирования: Орынбекова Ж.А. Типы обычаев, традиций в жизни казахского народа (краткий экскурс на основе рукописи А. Ыскакова из фондов Центрального государственного музея РК) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 43-50. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.05

TYPES OF CUSTOMS AND TRADITIONS IN THE LIFE OF THE KAZAKH PEOPLE (A BRIEF OVERVIEW OF A. ISKAKOV'S MANUSCRIPT FROM THE FUND OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

A.Zh. Orynbekova

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The article examines the manuscript by Arkham Iskakov (1885–1962) titled «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана», which is preserved in the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Attention is drawn to the fact that Arkham Iskakov, who dedicated his entire life to collecting, preserving, and shaping his rich heritage, was not only a memoirist but also an ethnographic source describing the traditional Kazakh way of life.

The article analyzes his role as a researcher and guardian of Kazakh national values, customs, and ethno cultural identity. The contribution of the manuscript to the preservation of national culture and the transmission of the customs and traditions of our people, which are practiced in the traditional Kazakh environment, is discussed. Special emphasis is placed on his efforts aimed at the revival of national identity, customs, and cultural values. The manuscript contains descriptions related to the tradition and the author's comments related to it. The manuscript's role in preserving centuries-old heritage passed down from generation to generation through traditions, customs, forms of art, and lifestyle is explored.

The significance of this work lies in its potential use as supplementary material in assessing spiritual heritage and embedding it in the consciousness of future generations, particularly in the context of providing spiritual and moral education in educational institutions.

Materials and methods of research. The study utilized materials from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, the National Library of the Republic of Kazakhstan, the scientific catalog «*Rare manuscripts and editions from Central State Museum collections of the Republic of Kazakhstan*», encyclopedias, and academic publications on Kazakh ethnographic terminology. The research and comparative methods were applied.

The sections of the manuscript were grouped and systematized.

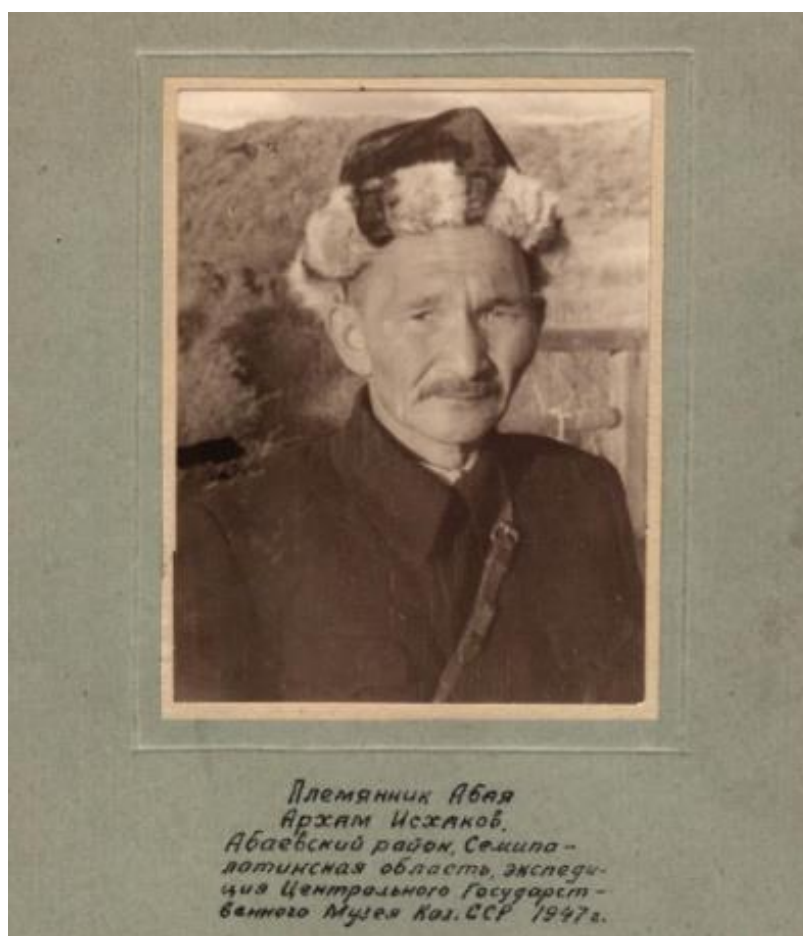
Keywords: Arkham Isakov, customs, traditions, rituals, spiritual education.

For citation: Zhanna Orynbekova. Types of customs and traditions in the life of the kazakh people (a brief overview of A. Isakov's manuscript from the fund of the Central state museum of the Republic of Kazakhstan) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 43-50. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.05

Кіріспе. Мәдени жаһандану жағдайында өзінің өткенін білу және құрметтеу арқылы адамдар болашаққа сеніммен қарай алады. Қазақ халқының әдет-ғұрпы, дәстүрі төл мәдениетімен, тарихымен тығыз байланысты. Дала өмірінің сан ғасырлық үйлесімділігін, даналығын көрсететін қазақ мәдениеті салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай. Халқымыз өзінің салт-дәстүрін, ғұрпын ұрпақтан ұрпаққа жеткізе отырып, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді ата жолымен ұтымды шешіп отырған. Халқымыздың салт-дәстүрі жай ғана ырым емес, өткенімізді, бүгінді және болашақты байланыстыратын мұра. Бүгінгі таңда этнографиялық зерттеулер бұл мұраны сақтай отырып, ұлттық болмысымызды нығайтып, болашақ ұрпақты тәрбиелеуде көмек болады. «Уықты басқұр ұстайды, халықты дәстүр ұстайды» деген ақиқат тұрғысынан қарағанда, қазақтың тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен тығыз байланысты әдет-ғұрпы ұлттық тұтастығымызды сақтауда зор маңызға ие.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің фотоқұжаттар қорында сақталған Әрхам Кәкітайұлы Ысқақовтың «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана» атты қолжазба еңбегі жаһандану жағдайындағы ұлттық бірегейлікті сақтауда, бай қазынамызды оқу, зерттеу кезінде құнды мағлұмат беретін дереккөздердің қатарына жатады.

Талқылау. Қазақ әдебиеттану ғылымында Абайтанудың арнаулы ғылыми сала ретінде дамуында елеулі рөл атқарған жандардың бірі – Абайдың мол мұрасынан нәр алып, тәрбиесін көрген Әрхам Ысқақов (Сурет 1).

Сурет 1. ФДФ 6485. Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов. 1947 ж. 9х12 см.
(ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорынан)

Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов (1885-1962) – Шыңғыстау өңіріндегі Ақшоқы қыстауында Абайдың туған інісі Ысқақтың баласы Кәкітайдың отбасында дүниеге келген. Қазақтың салты бойынша атасы Ысқақтың бауырында өсіп, тәрбиеленген Әрхам ауыл аралары жақын, қатар қыстап, жайлап отырғандықтан Абайдың да алғашқы немересіндей болып өседі. «Мен көп жылдар Абайдың тәрбиесінде болдым. Сондағы көрген-білгенімді ақынның жақыны, ағайыны, достары, алыс, араз адамдарын да көріп, кезінде олардың да әңгімелерін тыңдап, жылдар бойы ішке түйіп келдім» – деп жазады естелігінде [Ысқақов, 2020: 172].

Әрхамның талабын байқаған Абай оны қайда барса да қасынан тастамай ертіп жүреді. Абай ауылындағы өнерпаздардың, ақындардың, жыршылардың, тоғызқұмалақ, дойбы ойыншыларының ортасында болғандықтан, ақынның өлеңдерін жаттап өсумен қатар, өзі де өлең шығарып, ән салады. Дойбы, тоғызқұмалақ ойындары бойынша өткен жарыстарда жүлделі орындарды иеленіп, 1952 жылы Орта Азия бойынша чемпион болады.

Ұлы бабасының мұрасын зерттеуде барын салып, орасан зор еңбек сіңірген, Семейдегі Абай музейінің негізін қалауға атсалысқан Әрхам Кәкітайұлының ақын шежіресі, ақын ұрпақтары туралы деректерді нақтылауда қосқан үлесі ерекше. Хакім Абайдың кейінгі өмірін, жүріс-тұрысын, жазған тағылымдарын көзімен көріп, құлағымен естіген Әрхам ақын жайында, оның өмір салты, қоршаған ортасы туралы құнды деректердің қайнар көзі болды. Ұзақ жылдар жинаған материалдар негізінде «Абайдың өмір жолы» атты құнды өмірбаяндық деректерді қамтитын жеке кітап жазды. Әрхамның өміріндегі тағы бір маңызды факт: оның орындауындағы Абай әндерінің 30-ға жуық нұсқасын Латиф Хамиди мен Борис Ерзакович нотаға түсірген.

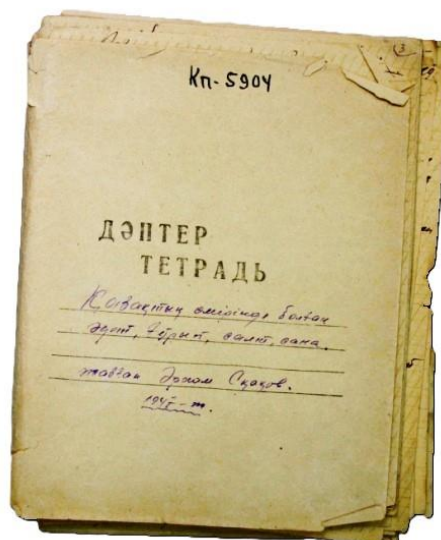
Жастайынан өткен Абай мектебі Әрхам Кәкітайұлының дүниетанымын қалыптастырумен қатар, халықтық әдет-ғұрыпқа қызығушылығын арттыруға ықпал етті. «Міне, мен сол өмір шындығынан өзегіме түскен, сары майдай сақтап келген азды-көпті байлығымды ұрпағыма өткен дүниеден әкелген базарлық ретінде қалтқысыз қалдырып кеткім келеді» – деген ол өзінің жазбаларында тек Абай өмірін сипаттап қана қоймай, сонымен қатар қазақ қоғамының тұрмысын, дәстүрін, күнделікті өмірде, жиын-тойда қолданылатын салтын терең баяндаған [Ысқақов, 2020: 172а].

Ал, енді Әрхам Кәкітайұлының қазақ халқының жылдар бойы қалыптасқан рухани байлығы – әдет-ғұрпы, салт-дәстүрін жинақтап, болашаққа жеткізу жолында жазған «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана» деп аталатын еңбегі туралы әркім біле бермейді.

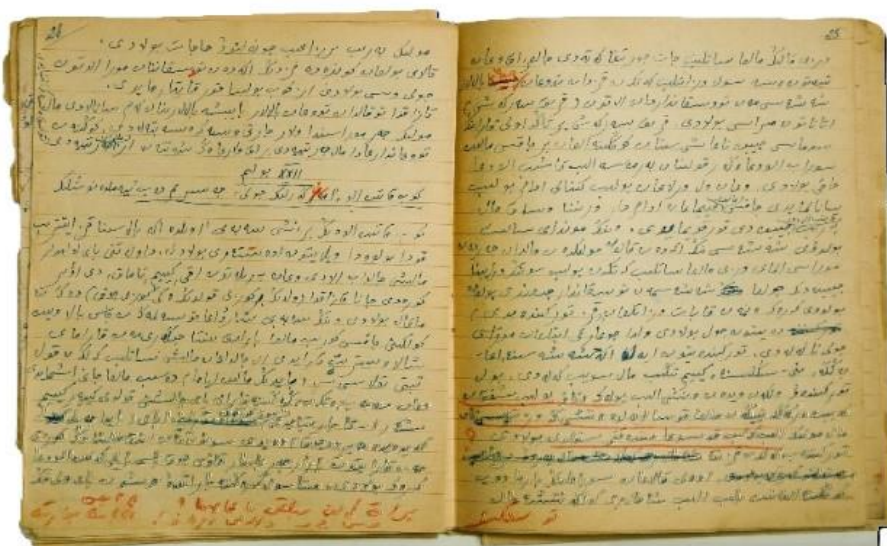
1947-1948 жылдары ҚазССР Мемлекеттік орталық музейі (қазіргі ҚР MOM) директоры болған Ә.Жиреншиннің жетекшілік етуімен «Социалистік мәдениеттің оңтайлы әсерінде дамып келе жатқан жаңа колхоздардың тұрмыс-тіршілігі» деген саяси ұранмен Қазақстанның бірқатар өлкелеріне қазақ тарихы мен этнографиясы байланысты бірнеше мәрте арнайы ғылыми экспедициялар ұйымдастырылды.

«Экспедиция құрамында Ә. Жиреншин, Ә. Марғұлан, Ә. Қастеев және фотосуретші-кинооператор болды (өкінішке орай, фотосуретші-кинооператордың аты-жөні туралы мәлімет табылмады). Аталмыш экспедициялардың ғылыми нәтижелері табысты болды: қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиетіне қатысты алуан түрлі жәдігерлерді – біршама ескі қолжазбалар мен кітап басылымдарды жинаған. Бұл музейдің қолжазба қорын байытуда ерекше үлес қосты» [Асанова, 2006: 273]. 1947 жылы Семей, Павлодар, Қарағанды және Қостанай облыстарынан ескі қолжазбалар мен басылымдар жиналды. Музейдің қорын байытуда үлес қосқан түрлі экспонаттармен бірге Әрхам Кәкітайұлы Ысқақовтың (1885-1962 жж.) 1947 жылы қазақ тілінде, араб және кирилл жазуымен жазған «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана» атты қолжазбасы (КП 5904) қорға қабылданды [Әлімбаев, 2011: 9].

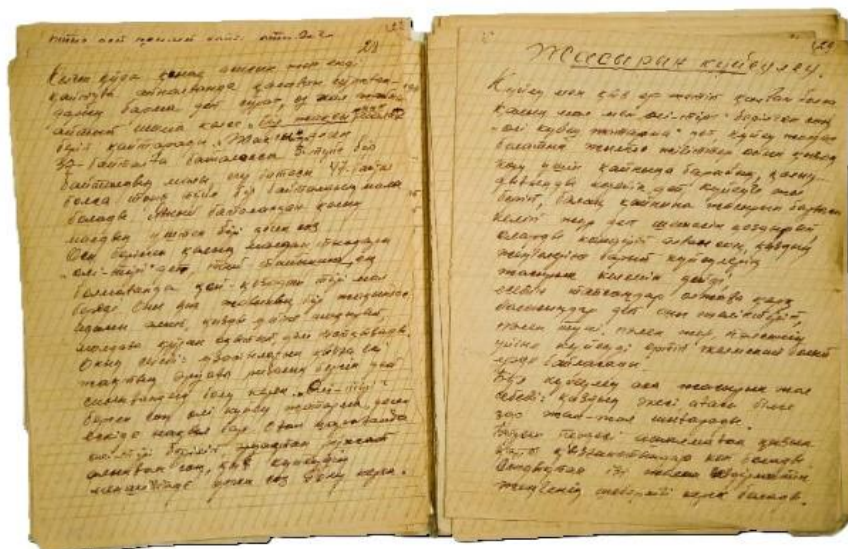
ҚР Мемлекеттік орталық музейінің фотоқұжаттар қорында сақтаулы бұл қолжазба 1947 жылы араб және кирилл әріптерімен қазақ тілінде оқушы дәптеріне жазылған. Өлшемі: 16х20х1 см. Көлемі: 51 бет. Бұрын еш жерде жарияланбаған (Сурет 2, 3, 4).

Сурет 2. КП 5904. Ә.К.Ысқақов. «Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана» атты қолжазбасы (ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорынан)

Сурет 3. КП 5904 Қолжазбаның араб әріптерімен жазылған. (ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорынан)

Сурет 4. КП 5904. Қолжазба кирилл әріптерімен жазылған. (ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорынан)

Қолжазба 2011 жылы жарық көрген «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар» ғылыми каталогына енген.

Еңбекте дәстүрлі қазақ ортасында сақталып, тікелей қолданылып отырған этнографиялық категориялар, атаулар жайында қызықты және құнды мәліметтер кеңінен қамтылған. Негізгі бағыты – қазақтың әдет-ғұрып, моральдық-этикалық нормаларын жүйелеу және сипаттау.

Ежелден сақталған дәстүрдің көрінетін негізгі салаларының бірі – отбасылық өмір. Отбасы қоғамның негізі саналатындықтан, оған үлкен мән беріліп, маңызды рәсімдер жасалады. Ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамытуға бағытталған еңбектегі «Ер балаға қыз айттыру, қарғы бау беру», «Құда түсіріп, киіт кигізу», «Қалың мал және «өлітірі» беру», «Жасырын күйеулеу», «Жыртыс салып, ілу алып, ұрын барып, қол ұстау», «Ақ киіз арттыру», «Отау көтеру, қыз ұзату ырымдары», «Келін түсіру, тойын жасау, үлестіру, келіннің бетін ашу», «Келіншек атанып, желек жамылу, кимешек-шаршы киіп қатын атану, енші алып, бөлек отау болу» деп аталған бөлімдерде ұлттық мәдениетті жақсы білетіндіктен салт түрлерін қарапайым тілде толық түсіндіреді. «Оның жыртыс деп аталуы келген күйеудің әкелген «кәде» ырымдарын көруге жиналған қыз жағының әйелдеріне сыбаға деп жыртып беретін тауар болғандықтан айтылуы керек», «Ол жыртысты бөлек бөлек орағанда арасына өрік-мейіз, құрт, бауырсақ сықылды тамақты қоса салады. Жыртысты көрген әйелдер көтеріп қалғанда арасынан жоғарғыдай тамақ шашылып, оны жас әйелдер, қыздар талапайлап, теріп алып жеп қуанысып қалады. Оның атын шашу деседі» - деген сияқты әр атауға толық анықтама беріп отырған. Құдаласқан екі тараптың бір-біріне беретін кәделерінің көлеміне де тоқталып өтеді. «Келген құда қонақ асысын жеп енді қайтуға айналғанда қалаған сұрағандарың бар ма деп сұрап, өз хал жайын айтып шама келсе» бір жақсының малын беріп қайтарады. «Жақсы» деген 37 байталға баталасса 3 түйе бір байталдың малы, егер батасы 47 байтал болса төрт түйе бір байталдың малы болады. Яғни баталасқан қалың малдың үштен бірі деген сөз. Осы берілген қалың малдан тысқары «өлі-тірі» деп, тай-тайынша, ең болмағанда, қой-қозыдай тірі мал береді. Оны қыз жағының бір жақын адамы алып, қызды үйіне шақырып, молдаға құран оқытып, дәм татқызады» [Ысқақов, 1947: 28].

«Күйеу мен қыз ер жетіп қалған болса, қалың мал мен «өлі-тірі» берілген соң «өлі күйеу жатар ма» деп, күйеу жігіт болатын жылпос жігіттер ойын қызық көру үшін қайныға барайық, қалыңдығыңды көрейік деп, күйеуге жел беріп, балаң қайнына жасырын барғысы келіп жүр деп шешесін қоздырып, оларды көндіріп алған соң қыздың жеңгесіне барып күйеулерің жасырын келемін дейді... деп уәде байласады» деп отау құрудағы жөн-жосықтың ретін нақтылап таратып береді [Ысқақов, 1947: 29].

Жастар арасында өтетін ырымдар «ұрыс-жанжал болмай, ойын-сауық, қызық ретінде жүргізілетінін» баса көрсетеді [Ысқақов, 1947: 9].

Өмірлік цикл рәсімдері – туылу, үйлену, жерлеу рәсімдері этнографиялық объектілер ғана емес, ұлттың адамгершілік бағдарын қалыптастыратын белсенді элементтер ретінде маңызды. Осы ретте, «Жарыс жазан», «Кіндік кесу, шүйінші сұрау», «Қалжа беру», «Шылдақана күзету және ойыны», «Балаға ат қосу (ат қою), көрімдік алу», «Баланы бесікке салу, бөлеу», «Баланың қырқынан шығуы», «Тұсау кесу», «Сүндетке отырғызу және той жасау», «Баланы ашамайға мінгізу», «Ауыл молдасына баланы оқуға беру» деп тақырыптарға бөлінген сипаттамалардың берері мол. Отбасына жаңа мүше келуіне байланысты салт бойынша орындалатын дәстүрлерді жүйелі түрде түсіндіреді.

Жас босанған анаға қалжа беру жайында қолжазбада егжей-тегжейлі баяндап көрсетеді: «Екі қабат әйелдің айы толуға таянғанда қалжаға соятын қойды тауып қою міндетті түрде болады. Туған баланы орап алысымен әйелді тазартып төсек салып жатқызады да, қалжа қойын сойып, оның төсін терісін баланың кіндігін кескен шешесіне береді. Қойдың басын, жамбасын, мойнын салып қазан асады. Ет бір қайнап көбігі бетіне шыққанда аз араластырып сорпадан бір аяқ құйып алады да, үстіне салқын су құйып аз тұз салып жылытып баланы шомылдырады. Ет піскен соң ауылдың ақсақалын үлкен бәйбішелерін шақырып басын ақсақалға, жамбасын бәйбішелерге беріп батасын алады.

Мойынның етін кесіп алып, сүйегін бөлектеп опырмай тұтас алады да әуелі жиылған әйелдің ішіндегі балалы бахытты болған кексе бәйбішеге тістетіп, одан кейін босанып әйелге тістетіп, сол ретпен барлығына шетінен бір бір тістетіп шығып, мойынның сүйегін керегенің басына іліп қояды» [Ысқақов, 1947: 5].

Ал, баланың кіндік шешесі туралы «кіндік кескен әйел баланың екінші шешесі есебінде саналады. «Жеті ай көтергенге тартпай, жерден көтеріп алғанға тартады» - деген мақал бар. Жас баланың жылауығын басқадай мінездерін, өзі кіндік шешесіне тартқан ғой десетін әйелдерде салт болады» деп «Кіндік кесу, шүйінші сұрау» бөлімінде түсіндіріп кетеді [Ысқақов, 1947: 4].

Қазақта өлімді шама-шарқынша қастерлеп ұзатқан. Ә. Ысқақов жерлеу әдет-ғұрпын барынша жүйелі түрде талдайды. «Өлген адамды жаназалау, пидия жүргізу, көр садақа беру, сүйекке түскенге киім беру, жыртас жырту, сый беру», «Өлгенге жылау, ат қою, шашын жайып, бет жырту, жоқтау», «Жетісін, қыркын беру, қатым шығару, дауыс айту, қаралы көшті алып жүру, ат тұлдап, найза тігу, бата оқу, аза салу», «Бейіт салу, найзасын сындырып, тұлдаған атты сойып, жылын беру, асты беріп, ат шаптыру» ғұрыптарының орындалуын түсіндіріп, кездесетін атауларға қысқаша түсінік беріп отырады.

Қазақтар үшін, мұра, салт-дәстүр, әдет-ғұрып бір-бірімен тығыз байланысты. Ежелден бабаларымыз дүние үшін талас-тартыс, дау-дамайлы әмеңгерлік, мұра бөлуді қалыптасқан жүйе бойынша реттеп, бекітіп қойған. Отбасы құндылықтарын сақтауда маңызды рөл атқаратын, уақыт сынынан өткен дәстүрлі мәдениеттің негізгі институттарының бірі құқық саласы бойынша Әрхам Кәкітайұлы «Жер бөлу, мұра бөлу ережелері», «Көп қатын алу, әмеңгерлік жолы, жесірім деп иемденушілік», «Әмеңгерлік, мұра үлесу тәртібі» деп жеке-жеке тоқталып кетеді.

Мысалы, әмеңгерлік жайында «Бұл тәртіпке елуден жасы асқан, ұлдары ержеткен әйел кірмейді, жалғыз-ақ ондай әйелдің жақын әмеңгерінің әйелі өліп қалып бойдақ жүрсе өз ықтиярымен үйіне кіргізіп алуына болады» деп кейбір ерекшеліктерді атайды [Ысқақов, 1947:45].

Сондай-ақ, ХХІ бөлімде отбасындағы кенже баланың, қыз баланың үлесі жайында түсініктемелермен толықтырылған.

«Абайдың інісі Әрхам – ақынжанды, нелер құнды тарихи әңгімелер айтады. Ол әңгімеші ғана емес, өзі де білікті зерттеуші» – деп М.Әуезов анықтап көрсеткендей Ә.Ысқақов адамгершілік бағдарды қалыптастыратын элементтерді «Үлкенді сыйлау, сәлем беру, қонақасы беру, олжа салу», «Жылу беру, қызыл көтеру», «Ел қорғау, жауға аттану» бөлімдерінде, сонымен қатар бітім жолына байланысты «Кісі өлтірген адамнан құн алу, оның биліктері» бөлімінде егжей-тегжейлі баяндап өткен. [Әуезов, 1981:89]

Қорытынды. Мақалада музей қорында сақтаулы қолжазбадағы ежелден сақталып келе жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрге берілген сипаттамаларға қысқаша шолу жүргізілді. Әрхам Кәкітайұлының қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін зерттеу нәтижелері оның шығармашылық мұрасында маңызды орын ала отырып, бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпайды.

Халқымыздың ертеден келе жатқан дәстүрі, өмір салты оның дүниетанымы мен тарихын түсінудің кілті бола отырып, мәдени байлықты сақтаудың негізі болып табылады. Қазіргі заманғы жаһандық өзгерістерге қарамастан сақталып отырған әдет-ғұрымымыз халықтың ерекше бірегейлігін сақтаумен қатар, ұрпақты өз тарихымен, отанымен және бір-бірімен қарым-қатынасының маңыздылығын дәлелдей отырып біріктіреді. Қазақы ортада тікелей қолданыста болған жосын-жоралғылар туралы дәуір куәгерінің анықтамалары тереңірек зерттелсе, болашақ ұрпаққа тапсырылатын рухани қазынаға үлес қосатыны анық.

ӘДЕБИЕТ

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, Т. 8. Очерктер және кино-әңгіме. 1981. 456 б. ҚазССР Ғылым академиясы, М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты.

Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: «Атамұра», 2010. 384 б.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар./ Ғылыми каталог. Иллюстрацияланған, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Алматы: «Өнер», 2011. 328 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия. Алматы. 2018. Т.1-5 (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде).

Құнанбаев А. 10 томдық жинағы. Алматы: RS; Қ76 Халықаралық Абай клубы. 2020. Т.9. Абай туралы сөз: мақалалар, естеліктер. 2020. 360 б.

Ысқақов Ә. Қазақтың өмірінде болған әдет, ғұрып, салт, сана. Қолжазба. 1947 ж. 51 б.

Әлімбаев Н. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар./ Ғылыми каталог. Иллюстрацияланған, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Алматы: «Өнер», 2011. 328 б.

Асанова С.А. Центральный государственный музей в 40-50-е годы XX века (деятельность А.Жиренчина)//КазНУ им.Аль-Фараби. Материалы республиканской научно-практической конференции «Проблемы изучения и сохранения историко-культурного наследия» 2005 г. Алматы, 2006. 273 с.

REFERENCES

Auezov M. collection of works in twenty volumes. Almaty: writer, Vol. 8 essays and film-story. 1981. 456 p. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Institute of literature and art named after M. Auezov. (in Kazakh)

Kenzheakhmetuly S. traditions and customs of the Kazakh people. Almaty: «Atamura», 2010. 384 p. (in Kazakh)

Unique manuscripts and publications in the funds of the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan./ Scientific catalog. Illustrated, in Kazakh, Russian and English. Almaty: «Art», 2011. 328 p. (in Kazakh, Russian and English)

Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names / Encyclopedia. Almaty. 2018. Vol. 1-5 (in Kazakh, Russian and English)

Kunanbayev A. collection in 10 volumes. Almaty: RS; International Abay club. 2020.

Vol. 9. the word about Abay: articles, memoirs. 2020. 360 p. (in Kazakh)

Iskakov A. customs, traditions, customs, consciousness that existed in the life of Kazakhs. The manuscript. 1947. 51 p. (in Kazakh)

Alimbay N. unique manuscripts and publications in the fund of the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan./ Scientific catalog. Illustrated, in Kazakh, Russian and English. Almaty: «Art», 2011. 328 p. (in Kazakh, Russian and English)

Asanova S. The Central State Museum in the 40-50s of the twentieth century (A. Zhirenchin's activity)//KazNU named after Al-Farabi. Materials of the Republican scientific and practical conference «Problems of studying and preserving historical and cultural heritage» 2005, Almaty, 2006, 273 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Орынбекова Жанна Аманғазықызы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі кіші ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), E-mail: jorynbekova@mail.ru.

Сведения об авторе: Орынбекова Жанна Амангазиновна – младший научный сотрудник Центрального государственного музея РК (050051, г.Алматы, Самал-1/44, Казахстан), E-mail: jorynbekova@mail.ru.

Information about the author: Zhanna A. Orynbekova – junior researcher of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Almaty, Samal-1/44, Kazakhstan), E-mail: jorynbekova@mail.ru.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.08.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 29.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.09.2025.

ӘОЖ 069.5

ҚАЗАҚТЫҢ АТ МӘДЕНИЕТІНІҢ АЙШЫҚТЫ БІР БӨЛШЕГІ: ЖҮГЕНДЕР (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде)

Қ.А. Талжанов

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Андатпа. Бұл ғылыми мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған жүгендердің этнографиялық, тарихи және көркемдік сипаттары сарапқа салынады. Жүген – қазақ халқының дәстүрлі ат мәдениетінің маңызды бөлшектерінің бірі ретінде қарастырылып, оның тұрмыстық және салт-дәстүрлік мәні ашылады. Мақалада жүгендердің жасалу технологиясы, қолданылған материалдары, көркемдік элементтері мен функционалдық ерекшеліктері кеңінен сипатталады. Сонымен қатар, әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын экспонаттар арқылы көшпелі қазақ қоғамындағы ат әбзелдерінің алатын орны мен олардың дамуы зерттеледі. Қолөнер шеберлерінің туындылары мен эстетикалық танымы, олардың ұлттық мәдениеттегі рөлі ғылыми негізде талданады. Жүгендердің құрылымына, әшекейлену тәсілдеріне, сондай-ақ өңірлік ерекшеліктеріне назар аударылады. Мақаланың мақсаты - Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған жүгендердің қазақ халқының тарихы, өмір салты мен дүниетанымындағы маңызды бөлшегі ретіндегі тарихи маңыздылығын ашу. Бұл зерттеу Қазақстандағы ұлттық мәдени мұраны сақтау, оны болашақ ұрпаққа жеткізу және музей қорындағы құнды жәдігерлерді ғылыми айналымға енгізу жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада музей экспонаттарын визуалды зерттеу, архивтік деректерді талдау, салыстырмалы-талдамалық және жүйелеу әдістері қолданылды. Зерттеу тарихи, этнографиялық және көркемдік сипатқа негізделген.

Тірек сөздер: жүген, ат-әбзелдері, этнография, көшпелі мәдениет, музей экспонаттары, қазақ қолөнері, тарихи мұра, дәстүрлі өнер.

Сілтеме жасау үшін: Талжанов Қ.А. Қазақтың ат мәдениетінің айшықты бір бөлшегі: Жүгендер (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 51-60 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.06

ЗНАЧИМЫЙ ЭЛЕМЕНТ КОНСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ: УЗДЕЧКИ (на примере экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея)

К.А. Талжанов

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются этнографические, исторические и художественные особенности уздечек, хранящихся в фонде Актюбинского областного историко-краеведческого музея. Уздечка рассматривается как важный элемент традиционной конной культуры казахского народа, раскрывается ее бытовое и обрядовое значение. Подробно описаны технологии изготовления, использованные материалы, декоративные элементы и функциональные особенности. Через призму музейных экспонатов, относящихся к разным историческим эпохам, исследуется развитие кочевой культуры и место конской сбруи в традиционном обществе. Также анализируются изделия народных мастеров, их эстетическое восприятие и вклад в национальное культурное наследие. Особое внимание уделено конструкции уздечек, способам украшения и региональным отличиям. Цель статьи – раскрыть историческое значение уздечки, сохранившихся в коллекции Актюбинского областного историко-краеведческого музея, как важной части истории, быта и мировоззрения казахского народа. Данное исследование является важным шагом на пути сохранения культурного наследия Казахстана, его

популяризации и научного осмысления уникальных музейных экспонатов для будущих поколений.

Материалы и методы исследования. В статье использовались методы визуального изучения музейных экспонатов, анализ архивных данных, сравнительно-аналитический и систематизационный подходы. Исследование основано на историко-этнографическом и художественном анализе.

Ключевые слова: уздечка, конская упряжь, этнография, кочевая культура, музейные экспонаты, казахское ремесло, историческое наследие, традиционное искусство.

Для цитирования: Талжанов К.А. Значимый элемент конской культуры казахов: Уздечки (на примере экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 51-60. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.06

A DISTINCT ELEMENT OF KAZAKH HORSE CULTURE: BRIDLES (Using Exhibits from the Aktope Regional Museum of History and Local Lore)

K.A. Talzhanov

Aktope Regional Museum of History and Local Lore (Kazakhstan)

Abstract. This scientific article explores the ethnographic, historical, and artistic features of bridles preserved in the collection of the Aktope Regional Museum of History and Local Lore. The bridle is examined as a significant component of traditional Kazakh equestrian culture, revealing its practical and ceremonial functions. The study provides detailed descriptions of the materials used, manufacturing techniques, artistic decorations, and functional characteristics. By analyzing museum exhibits from different historical periods, the research highlights the evolution of nomadic culture and the cultural significance of horse tack in Kazakh society. Special attention is given to the structure of the bridles, their decorative elements, and regional variations. The craftsmanship and aesthetic approach of traditional artisans are also considered, reflecting their role in preserving and enriching national heritage. The purpose of this article is to reveal the historical significance of the bridle, preserved in the collection of the Aktope Regional Museum of History and Local Lore, as an important part of the history, life and worldview of the Kazakh people. This research represents a valuable contribution to the preservation and promotion of Kazakhstan's cultural legacy, while also integrating important museum artifacts into scholarly discourse and making them accessible to future generations.

Materials and methods of research. The study applied visual examination of museum exhibits, archival data analysis, comparative-analytical, and systematization methods. The research is based on historical, ethnographic, and artistic characteristics.

Keywords: bridle, horse harness, ethnography, nomadic culture, museum exhibits, Kazakh craftsmanship, historical heritage, traditional art.

For citation: Talzhanov K.A. A distinct element of kazakh horse culture: Bridles (Using Exhibits from the Aktope Regional Museum of History and Local Lore) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 51-60. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.06

Кіріспе. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қазақтың бай тарихын, мәдениетін және ғылымын көрсететін құнды экспонаттарды сақтап келеді. Музей залдарына қойылған және музей қорында сақталған экспонаттар өз дәуірінің үнсіз куәсі, ол табиғаттың ажырамас сырлары, адамдардың өмірі, армандары, олардың салт-дәстүрі және аянбай тер төккен еңбегі туралы маңызды мағлұмат береді.

Музейдегі бір экспонаттың өзі сан ғасырлық кезеңдерден бері сырлары толық ашылмаған тарих. Бір қарағанда қарапайым болып көрінетін, бірақ сан ғасырлық мәдени мұралардың барлығы өзінше бір құпияны ішіне сақтап, көптеген сұрақтар тудырады. Музей экспонаттары, оларды зерттеу мен ашу барысында, біздің түсінігімізді тереңдетіп, өткеннің шым-шытырық тарихына жаңа қырлардан көз тастауға мүмкіндік береді. Бірақ кейде,

мүмкін, осы тарихтың толығымен ашылуы біздің мүмкіндіктерімізге жетпейтін құпиялардан тұрады.

Музейдегі экспонаттар - ол тек өткен заманның емес, бізді қызықтыратын болашақтың да белгісі. Бұл экспонаттардың сырлары ғасырлар өткен сайын ашылуы мүмкін, бірақ олар бізге өткеннің қыр-сыры мен құпияларын толық жеткізе алмайтын бірегей өнер туындылары болып қала береді.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақ халқының көшпелі мәдениеті мен салт-дәстүрлері ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Көшпелі өмір салтының ерекшеліктері мен дәстүрлерін қазіргі күнде музей қорларында сақталған экспонаттар арқылы да зерттеуге болады. Осындай экспонаттардың бірі - жүгендер. Қазақтың дәстүрлі көшпелі мәдениетінде ат жалын тартып мініп, жылқы малының ерекше орны болғаны белгілі. Жүгендер - осы мәдениеттің айшықты әрі маңызды бөлігі.

Қазақ халқының өмірінде аттың маңызы өте зор. Көшпелі халықтар, әсіресе қазақтар атқа өте құрметпен қарап, оларды жақсы баптап, күтіп-бағуға үлкен мән берген. Қазақтың ат мәдениеті - қазақ халқының тарихы, өмір салты мен дүниетанымының маңызды бөлшегі. Ат адамның ажырамас серігі болған, өмірдің барлық саласында қолданылған. Ұлттық мәдениетте ат, тек көлік ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің, салт-дәстүрлердің, өнер мен шеберліктің символына айналған. Ал ат-әбзелдері, оның ішінде жүгендер, қазақтың күнделікті өміріндегі маңызды құралдардың бірі болды. Әсіресе, жүгендер түрлі функционалдық және көркемдік мақсаттарда жасалған. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған жүгендер осы мәдениеттің жарқын мысалы болып табылады.

Жүген - аттың басына тағылып, қозғалысын бақылап, басқаруға мүмкіндік беретін, бау-белдікпен, құрсаумен жабдықталатын негізгі әбзелдердің бірі. Жүгенді аттың басына кигізуді – жүгендеу деп атайды [Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 602].

Жүген әбзелінің тек атқа мінуге емес, сонымен қатар оның мінез-құлқын бақылауға арналған маңызды қасиеті бар. Қазақ халқының көшпелі тұрмысында ат міну өмірдің ажырамас бөлшегіне айналғандықтан, жүгендер де түрлі тұрмыс пен дәстүрге сай, бірнеше түрге бөлінген.

Қазақта аттың барлық әбзелдері, соның ішінде жүгендер, өте күрделі әрі әдемі болған. Әрбір жүген түрлі жағдайға байланысты қолданылған. Мысалы, көшпенділердің өмірінде ұзақ сапарларға шыққанда, аттың ыңғайлы басқарылуы үшін арнайы жүгендер дайындалды. Ал, мерекелер мен салт-жораларда сәнді жүгендер қолданылған. Бұл жүгендер көбінесе күміс, алтын, металл бөлшектермен әшекейленіп, оның иесі туралы көп мәлімет беретін болған. Сонымен қатар жүгеннің әшекейлері мен ою-өрнектері қазақ халқының, ұлттық өнерін және қолөнер шеберлігін көрсетеді.

Жүгендердің әшекейі, зергерлік безендірулері, құйма темірлер мен ою-өрнектер қазақтың көшпелі мәдениетінің терең тамырына байланысты болып келеді. Қолөнер шеберлері аттың басына тағатын бұл жабдықты тек күнделікті тұрмыстық қажеттілік үшін емес, сондай-ақ эстетикалық тұрғыда да жоғары бағалаған.

Жүгендердің жасалу технологиясы мен безендірілуі белгілі бір кезеңнің, аймақтың және дәстүрдің көрінісі. Олар тек аттың басын ұстап тұрудан ғана емес, әртүрлі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың жүзеге асырылуының бір көрінісі болып табылады. Мәселен, кейбір жүгендерде белгілі бір ру немесе тайпаға тән ою-өрнектер немесе басқа да айрықша белгілер болады.

Қазақтың жүгендері негізінен тері, ағаш, темір, жіп және басқа да табиғи материалдардан жасалады. Кәсіби қолөнершілердің қолынан шыққан әрбір жүгеннің өзіндік ерекшелігі бар. Өндірісінде қолданылатын материалдар тек күнделікті қолданысқа ғана емес, көркемдік мәнге де ие болды. Әрбір бөлшек - қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінің белгісі.

Музейдің қорында сақталған жүгендер қазақтың ат мәдениетінің маңызды бөлшегін құрайды. Мысалы, жүгендердің қалай жасалғандығы, қолданылуы және қандай материалдар

қолданылғаны туралы ақпараттар музей келушілері үшін де өте қызықты. Музей қорында сақталған осындай ат-әбзелдері оқу орындарында оқушыларға және музей залдарында келушілерге музей сабақтарында таңыстырылып көрсетіледі.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған экспонатардың арасында ерекше назар аударарлығы - ғұн дәуіріне жататын былғары жүген. Бұл артефакт өзінің тарихи маңыздылығы және көркемдік өңделуімен музейге келушілердің қызығушылығын тудырып келеді.

Аталған жүген 2018 жылы Ақтөбе қаласының солтүстігінде орналасқан айналма жолдың Елек өзені арқылы өтетін көпірінен оңтүстік-шығысқа қарай шамамен 2,5 шақырым қашықтықта орналасқан карьерден құм алу барысында кездейсоқ табылған қабірден алынған. Археологиялық зерттеу нәтижесінде қабірден алтынмен қапталған ат әбзелдері анықталған. Бұл олжа сол дәуірдегі көшпелі мәдениеттің жоғары деңгейде дамығанын және жауынгерлік салт-дәстүрлердің ерекше мәнге ие болғанын көрсетеді [НҚТ-17929. 59].

Музей қорына тіркелген жүген (НҚТ-18085) былғарыдан жасалынған, сәндік-утилитарлық қызмет атқарған сирек кездесетін этнографиялық экспонат (Сурет 1). Жүгеннің оң және сол жақ жақтаулары, желкелігі, қасқалығы, кекілдігі, сақалдырылығы және тізгіні алтын жапырақпен қапталған қола пластина жапсырмалармен көркемделген. Жапсырмалардың кейбірі бастырма тәсілі арқылы жасалған өрнектермен безендіріліп, шеттері ою-өрнекпен жиектелген және ортасынан бойлық сызықпен бөлінген. Сонымен қатар, жекелеген ұяларына жылтыратылған анар тастан жасалынған көздер орнатылған.

Сурет 1. Ғұн дәуірі, былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-18085].

Ауыздық пен жақтауды біріктіріп тұратын сулыққа көлденең орналасқан, ұзындығы шамамен бір қарыс шаужай бекітілген. Оның бір шеті иіліп, сәндік мақсатта жасалған. Шаужай мініс атын тежеп, басқаруға арналған құрылымдық элемент болып табылады. Тізгіннің бір жақтауынан бұра тартқанда шаужай аттың езуіне көлденең орналасып, жақ сүйекке қысым түсіреді. Мұндай әсерді сезген ат жедел бұрылады.

Жүген бірнеше құрамдас бөліктен тұрады: жақтау, сақалдырылық, желкелік, кекілдік, қасқалық, кеңсірік, ауыздық, сулық, шаужай және тізгін. Қасқалық – кекілдік пен кеңсірікті біріктіріп тұратын және жүгеннің сәндік мәнін арттыратын маңызды элемент. Аталған экспонаттың салтанатты мақсатта қолданылғаны күмәнсіз.

Жүгеннің аттың басынан сырғып түспеуін қамтамасыз ету үшін желкелігі мен сақалдырылығы арнайы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалған. Бұл

экспонат ғұн дәуіріне тән эстетикалық талғам мен технологиялық жетістіктердің көрінісі ретінде ғылыми-мәдени тұрғыдан аса құнды мұра болып табылады. Бұл жүген - ҚР Суретшілер одағының, ҚР Көркемөнер академиясының мүшесі Қ.С.Ахметжанмен қалпына келтірілген.

Қазіргі таңда жылқы малы мен жүгендер адамзаттың күнделікті өмірінде және мәдениетінде терең із қалдырған. Жылқыны қолға үйретудің нәтижесінде адамзат жаңа экономикалық және әскери мүмкіндіктерге қол жеткізді, сонымен қатар мәдениет пен өнерде көптеген өзгерістер болды. Жүгендердің алғашқы қолданыста енуі мен жылқының қолға үйретілуі тарихымыздағы ұлы жетістіктердің бірі болып қала береді.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында (НҚТ-11496) иленген қайыстан түйе әдісі арқылы жалаң қабаттан жасалынған *түймелі қайыс жүген* де сақтаулы (Сурет 2). Жүген XX ғасырдың басында дайындалып, сол кезеңнен бастап қолданыста болған. Экспонат музей қорын толықтыру мақсатында Шалқар ауданының тұрғыны А. Сисеновадан қабылдап алынған [НҚТ 9621–12131. 270].

Сурет 2. Түймелі қайыс жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-11496].

Аталған жүгеннің құрылымдық құрамына жақтау, сақалдырық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін кіреді. Бұйым күнделікті шаруашылық мақсатында пайдалануға арналып жасалғандықтан, сәндік-әшекей элементтері қолданылмаған.

Жүгеннің негізгі бөліктері – тұғыр, құлақшалары, ауыздық және тізгіні. Тұғыр аттың басына жақсы орнатылып, оның еркін қозғалуын шектемей, басқаруға ыңғайлы болуы керек. Тізгін – атқа бағыт беретін негізгі бөлік. Жүгеннің рөлі аттың мінезіне де әсер етеді, өйткені дұрыс таңдалған жүген аттың жүрісін жеңілдетіп, мінез-құлқын жақсартады. Жүгеннің маңызды мәдени мағынасы да бар: ол адам мен табиғат арасындағы байланысты, сондай-ақ көшпелі өмір салтын көрсететін бірегей элемент.

Музей қорынан (ҚҚТ-7937/7) тіркелген ҚР қолөнер шеберлер одағының мүшесі Ж.Сүйінбай шебердің қолынан шыққан *былғарыдан ызып тігілген жүгенде* көркемдік жағынан ерекше (Сурет 3). Жүген 2019 жылы тапсырылған. Жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, кеңсіріктен, ауыздықтан, сулықтан, тізгіннен тұрады [ҚҚТ-7496-9586. 108].

Сурет 3. Ызып тігілген былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, ҚҚТ-7937/7].

Жақтаулығы, сақалдырылығы, желкелігі, кекілдігі, кеңсірігі ақ түсті металл жапсырмалармен әсемделген бұл жүгенге «шаңырақ», «кереге» және «уық» бейнелері қондырылған. Жүген – жылқы мен адам арасындағы байланысты білдірсе, оған салынған бейнелер – тек декоративті элемент емес, ол терең философиялық, мәдени мағынаға ие. Бұл ұғымдар арқылы қазақ халқы ұлттың тұтастығын, бірлігін, тәртібі мен ұрпақ сабақтастығын бейнелейді.

Жүген арнайылап музей экспозициясына қоюға жасалынған. Алайда күнделікті ат мініске де қолдануға болады. Жүген былғардан екі қабатталып, ортасына жұмсақ материал салынып ызып тігіліп жасалынған. Желкелігі мен сақалдырылығына тілшелі металл доға орнатылып, тізгіні берік резинент тәрізді матадан жасалынған.

Ж. Сүйінбай шебердің қолынан шыққан *келесі бір жүген* (Сурет 4) музей қорына (ҚҚТ-7938/2) қабылданды [ҚҚТ-7496-9586. 108].

Сурет 4. Ызып тігілген былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, ҚҚТ-7938/2].

Ат әбзелдерінің қатарына жататын бұл жүген – шебердің жоғары талғамын, ұлттық нақыш пен дәстүрлі қолөнердің үйлесімін айқын танытатын туынды. Жүген былғарыдан екі қабатталып ызып тігілген. Жүгеннің құрамы дәстүрлі үлгіде орындалған: жақтау, сақалдырық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін бөліктері толық қамтылған.

Жүгеннің жақтауы, сақалдырылығы, желкелігі, кекілдігі мен кеңсірігі ақ түсті металл жапсырмалармен безендірілген. Бұл жапсырмаларда «шаңырақ», «кереге» және «уық» секілді киелі қазақы символика бейнеленіп, бұйымға көркемдік және мазмұндық салмақ беріп тұр.

Шебер туындыларының ерекшелігі – оның құрылымында. Жақтау, желкелік, кекілдік пен кеңсірік бөліктері екі қабат былғарымен қапталып, берік әрі сәнді етіп тігілген. Тізгіні бір қабатты былғарыдан жасалыныпп, сулыққа түю арқылы жалғанған. Ал сақалдырығы бір қабатты былғарыдан, қарапайымдылық пен жеңілдікті қатар ұсынады.

Аталмыш жүген арнайы музей экспозициясына арналып жасалғанымен, оны күнделікті атқа міну барысында да қолдануға әбден болады. Бұған дәлел - желкелік пен сақалдырылық бөлігіне орнатылған тілшелі металл доғалар, олар бұйымның беріктігін арттырып, эстетикалық сән береді.

Қазіргі таңда жүген жасаудың техникасы мен материалдары өзгерді, бірақ оның негізі мен маңызы сақталды. Ол тек аттарға арналған құрал ғана емес, сонымен қатар ат спорты, жылқышылық және басқа да салаларда кеңінен қолданылады.

Осымен бірге, музей қорында *кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен былғарыдан екі қабаттап тігіліп жасалынған жүгендердің* (НҚТ-17157/6) үлгілері де сақталған (Сурет 5). Аталмыш экспонатты 1983–1984 жылдары Ырғыз ауданының бұрынғы тұрғыны С. Қалтаев шаруашылық мақсатында қолданған. Жүгеннің екі данасы 2015 жылы музей қорына оның баласы Қайыржан тарапынан тапсырылған [НҚТ 16674-17200. 220].

Сурет 5. Екі қабатталған былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-17157/6].

Жүген жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, ауыздықтан, сулықтан және тізгіннен тұрады. Ауыздығы мен сулығы зауытта жасалынған. Сулыққа жалғанатын жақтаудың екі бөлігінде бекітіп, ағытуға арналған тілшелі металл доға орнатылған. Жақтаулығы, желкелігі, кекілдігі, сақалдырылығы былғарыдан екі қабатталып зауыт шегелерімен шегеленген. Ал тізгіні бір қабатты былғарыдан сулыққа шегеленіп бекітілген. Сақалдырылығы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалынған. Кекілдігінің

жақтаулыққа бірігетін тұсына сары түсті металл жапсырмасы қондырғылған. Жүген күнделікті шаруашылықта қолдануға арналған. Былғарысы қатты және түсі қоныр түсті болып келеді.

Келесі жүген де былғары мен қайыстан екі қабаттап кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен тігіп жасалып, музей қорына (НҚТ-17157/7) тіркелген (Сурет 6). [НҚТ 16674-17200. 220].

Сурет 6. Былғары мен қайыстан қабатталған жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-17157/7].

Жүген жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, кеңсіріктен, ауыздықтан, сулықтан, тізгіннен тұрады. Жақтауының сол жағы бөлігі сулыққа тігу машинасымен тігу арқылы жалғанғанса, оң жағы бөлігі бекітіліп, ағытылатын шығыршық орнатылған. Аттың басынан жүген сыпырылып кетпес үшін желкелігі мен сақалдырылығы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалынған. Сулыққа жалғанатын тізгіннің екі бөлігінде бекітіп, ағытуға арналған тілшелі металл доға орнатылған. Жүгеннің жоғарғы бөлігі былғарыдан тігілсе, астыңғы бөлігі қайыстан тігілген. Былғарысы мен қайысы жұмсақтау және түсі ақ-қара түсті болып келеді. Жүген күнделікті шаруашылыққа арналып жасалынып, қолданыста болған.

Енді кеңестік кезеңдегі жүгендердің жасалуына сипаттама беретін болсақ.

Кеңестік кезеңдегі жүгендердің жасалуы - сол дәуірдің экономикалық, өндірістік және мәдени ерекшеліктеріне сай қалыптасқан үрдіс. Бұл кезеңде дәстүрлі қазақ қолөнері мен кеңестік өнеркәсіптік тәсілдердің араласуы байқалады. Кеңестік уақытта жүгендер негізінен зауытта өндірілген металл ауыздықтармен және зауыттық қайыспен жасалды. Бұрынғыдай шебер қолдан илеген қайыс емес, енді өнеркәсіптік дайын қайыс кеңінен пайдаланылды.

Кеңестік кезеңдегі жүгендер, жалпы құрылымы жағынан, дәстүрлі үлгіге ұқсас болды. Ауыздықтар темірден жасалған, екі шетінде сақиналары болды. Кей жағдайларда резеңкемен қапталған түрлері де болатын, бұл жылқының аузына зақым келтірмеу үшін жасалған. Жүгеннің барлық жоғарғы бөліктері зауыт қайысы немесе кейде брезент тәрізді мықты маталардан дайындалды. Кей жүгендерде декоративті металл элементтер (жұлдызшалар, өрнекті түймелер) болды, бұл эстетикалық әрі идеологиялық мән берудің көрінісі. Тізгіні қайыстан, брезенттен немесе тоқылған кендірден жасалған. Кейбір тізгіндерде кеңестік зауыт таңбалары немесе серия нөмірлері басылған.

Музей қоры күнделікті шаруашылық мақсатында пайдалануға арналған жүген үлгісімен толықтырылды (Сурет 7). Аталған экспонат зауыттық тігін машинасының көмегімен былғары мен қайыстан екі қабатталып тігілген. Жүгеннің жоғарғы бөлігі

былғарыдан тігілсе, астыңғы бөлігі қайыстан тігілген. Жүген зауыт қайысынан құрастырылып жасалынған. Жүгеннің құрылымы бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады: жақтау, сақалдық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін.

Сурет 7. Былғары мен қайыстан қабатталған жүген [Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ 16674-17200. 220].

Сақалдық пен желкелік бөліктеріне тілшелі металл доғалар бекітілген. Сонымен қатар, жақтау, сақалдық, желкелік, кекілдік және кеңсірік бөліктерінің айналасына әртүрлі пішіндегі түрлі түсті металл жапсырмалар орнатылған. Жақтау бөлігі сулыққа қайысқа шегеленген металл арқылы жалғанған. Ал тізгін таспалап өру әдісімен жасалып, сулыққа түйілу арқылы бекітілген. Тізгіннің сулыққа бекітілген тұсына ақ түсті металл жапсырма қондырылған. Жүген шаруашылық қолданысында болған.

Қорытынды. Қорыта келе, музей қорларындағы жүгендер сол дәуірлердің көзіндей, қазақ халқының көшпелі өмір салтының және оның айшықты мәдениетінің бір бөлшегі ретінде тарихтың куәгері болып табылады. Олар ұлттық болмысымызды, өнерімізді және дүниетанымымызды танытатын ерекше құндылық болып қала береді. Музейдегі жүгендер тек көрмелік құндылығымен ғана емес, сондай-ақ ғылыми зерттеулер мен халықтық өнерді сақтау тұрғысынан да маңызды. Музейде сақталатын әрбір экспонат уақыт өткен сайын өзінің тарихи маңыздылығын арттырады, әрі ұрпақтан-ұрпаққа мәдени мұра ретінде жеткізіледі.

ӘДЕБИЕТ

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 2. Алматы: Әлем Даму Интеграция, 2017. 602 б.

Қосымша қордың түсімдер кітабы №7496-9586. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 2017.

Негізгі қордың түсімдер кітабы №16674-17200. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 2009–2017.

Негізгі қордың түсімдер кітабы №17929. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 2018.

Негізгі қордың түсімдер кітабы №9621-12131. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 1982–1991.

REFERENCES

Traditional System of Ethnographic Categories, Concepts, and Terms of the Kazakhs. Encyclopedia. Vol. 2. Almaty: Alem Damu Integratsiya, 2017. 602 p. (In Kazakh)

Main Collection Accession Book No. 17929. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 2018. (In Kazakh)

Main Collection Accession Book No. 9621–12131. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 1982–1991. (In Kazakh)

Supplementary Collection Accession Book No. 7496–9586. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 2017. (In Kazakh)

Main Collection Accession Book No. 16674–17200. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 2009–2017. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Талжанов Қайрат Әбенұлы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қазіргі заман тарихы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері. Тарихшы. (Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі 3, Қазақстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Сведения об авторе: Талжанов Кайрат Абенович – младший научный сотрудник отдела новейшей истории Актюбинского областного историко-краеведческого музея. Историк. (г.Актөбе, улица Ораза Татеулы, 3, Казахстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Information about the author: Kairat A. Talzhanov – Junior Researcher at the Modern History Department of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. Historian. (Aktobe city, 3 Oraz Tateuly Street, Kazakhstan). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 08.08.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 19.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.09.2025.

УДК 903(575)

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОЛЕВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ГОРОДИЩЕ ПАРЫЗДЕПЕ В 2021-2022 ГГ.

С. Машарыков

Центр исследований и сотрудничества в археологии Шелкового пути
Северо-Западного университета, г. Сиань, Китай (Туркменистан)

Аннотация. В статье дан краткий отчет о полевых археологических исследованиях, проведенных в 2021-2022 гг. на городище Парыздепе на юге Туркменистана. В результате выполненных работ на городище были обнаружены жилищные постройки и многочисленные очаги и печи, относящиеся к эпохам энеолита, бронзы и железа. Благодаря исследованиям 2021-2022 гг., получены новые материалы. При проведении археологических исследований на древнем жилище памятника, относящемся к эпохе позднего энеолита были найдены многочисленные орудия труда каменного века, а также два маленький очага и изделия из керамики.

Обнаруженные на городище Парыздепе находки поступили в музейные фонды Института истории и археологии Академия наук Туркменистан.

В статье не только описываются археологические особенности городища Парыздепе, но и подчеркиваются о историко-культурное значение памятника для региона.

Материалы и методы исследования. Археологические исследования на памятнике Парыздепе проводились в соответствии с современными требованиями. Перед началом и в процессе раскопок отсняты и составлены топографический и ситуационный планы археологического городища Парыздепе. Топографическая съемка памятников проводилась с

помощью технологии цифровой фотограмметрии с использованием БПЛА DJI Mavic Air 2 и лазерного тахеометра Leica TS09. В результате обработки были получены ортофотопланы, цифровые модели местности и топо-планы. В процессе раскопок поселения выполнен отбор образцов для проведения радиоуглеродного, макро и микро ботанического анализа.

Ключевые слова: Парыздепе, энеолит, бронзовый век, железный век, средний век, каменная орудия.

Для цитирования: Машарыков С. Результаты полевых археологических исследований на городище Парыздепе в 2021-2022 гг. // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 60-67. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.07

Исследование выполнено при финансовой поддержке проекта для иностранных специалистов «Изучение археологических памятников бронзового века в северных предгорьях Копетдагского хребта, Туркменистан» (№ H20240611).

ПАРЫЗДЕПЕ ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ 2021-2022 ЖЫЛДАРҒЫ ДАЛАЛЫҚ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

С. Машарыков

Жібек жолы археологиясы ғылыми-зерттеу және ынтымақтастық орталығы,
Солтүстік-Батыс университеті, Сиань, Қытай (Түркіменстан)

Аңдатпа. Мақалада Түркіменстанның оңтүстігіндегі Парыздепе көне қалашығында 2021-2022 жылдары жүргізілген далалық археологиялық зерттеулер туралы қысқаша есеп берілген. Қалашықта жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде энеолит, қола және темір дәуірлеріне жататын тұрғын үйлер мен көптеген ошақтар мен пештер табылды. 2021-2022 жылдардағы зерттеулердің арқасында жаңа материалдар алынды. Кейінгі энеолит дәуіріне жататын көне тұрақтан археологиялық зерттеулер кезінде тас дәуірінің көптеген еңбек құралдары, сондай-ақ екі шағын ошақ пен керамикалық бұйымдар табылды.

Парыздепе көне қалашығынан табылған ескерткіштер сол жылдары қазылған белгілі жаңа материалдардың алғашқысы болып табылады. Қазбалардан табылған заттар Түркіменстан Ғылым академиясының Тарих және археология институтының музей қорына енді. Сондай-ақ қазіргі археологиялық талаптарға сай, сол жылдардағы бұл олжалар мен мұрағат материалдарын зерттеудің маңызы зор.

Зерттеу нәтижелері Парыздепе қалашығының археологиялық ерекшеліктерін сипаттап қана қоймай, оның өлке үшін тарихи-мәдени маңыздылығын нақты көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Археологиялық зерттеулердің қазіргі кезеңінде Парыздепе орнында тиісті жұмыстар жүргізілді. Қазба жұмыстарының басында және барысында Парыздепе қалашығының археологиялық және топографиялық жағдайының жоспарлары суретке түсіріліп, құрастырылды. Ескерткіштердің топографиялық түсірілімі БПЛА DJI Mavic Air 2 және Leica TS09 лазерлік тахеометрінің көмегімен цифрлық фотограмметрия технологиясын қолдану арқылы жүргізілді. Өңдеу нәтижесінде жер бедерінің ортофотожоспарлары, цифрлық үлгілері және топографиялық жоспарлары алынды. Қоныстарды қазу кезінде радиокөміртекті, макро және микроботаникалық сараптамалық үлгілер алынды.

Тірек сөздер: Парыздепе, энеолит, қола дәуірі, темір дәуірі, орта ғасыр, тас құралдары.

Сілтеме жасау үшін: Машарыков С. Парыздепе қалашығындағы 2021-2022 жылдарғы далалық археологиялық зерттеу нәтижелері // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 60-67 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.07

Зерттеу шетелдік мамандарға арналған «Түркіменстандағы Копетдаг жотасының солтүстік етегіндегі қола дәуірінің археологиялық ескерткіштерін зерттеу» (№ H20240611) жобасының қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

RESULTS OF FIELD ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE PARYZDEPE SITE IN 2021-2022

S. Masharkov

Center for Research and Cooperation in Silk Road Archaeology,
Northwestern University, Xi'an, China (Turkmenistan)

Abstract. The article provides a brief report on the field archaeological research conducted in 2021-2022 at the Paryzdepe ancient settlement in southern Turkmenistan. As a result of the work performed at the settlement, residential buildings and numerous hearths and furnaces dating back to the Eneolithic, Bronze and Iron Ages were discovered. Thanks to the research in 2021-2022, new materials were obtained. During the archaeological research at the ancient dwelling of the monument dating back to the late Eneolithic era, numerous Stone Age tools were found, as well as two small hearths and ceramics.

The finds discovered at the Paryzdepe ancient settlement are the first of the known new materials excavated in those years. The finds from the excavations were included in the museum collections of the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan. And also in accordance with the modern requirements of archeology, it is important to study these finds and archival materials of those years. The results of the study not only describe the archaeological features of the Paryzdepe settlement, but also emphasize its historical and cultural significance for the region.

Materials and methods of research. In the modern period of archaeological research, corresponding works were carried out at the Paryzdepe site. Before and during the excavations, topographic and situational plans of the Paryzdepe archaeological site were photographed and compiled. The topographic survey of the monuments was carried out using digital photogrammetry technology using a DJI Mavic Air 2 UAV and a Leica TS09 laser tacheometer. As a result of processing, orthophotomaps, digital terrain models and topographic plans were obtained. During the excavations of the settlement, samples were collected for radiocarbon, macro and micro botanical analysis.

Keywords: Paryzdepe, Eneolithic, Bronze Age, Iron Age, Middle Age, stone tools.

For citation: Masharkov S. Results of field archaeological research at the Paryzdepe site in 2021-2022 // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 60-67. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.07

The study was carried out with the financial support of the project for foreign specialists “Study of archaeological sites of the Bronze Age in the northern foothills of the Kopetdag Range, Turkmenistan” (No H20240611).

Введение. Провозглашение 2016 года Годом почитания культурного наследия, преобразования Отчизны придало мощный импульс осуществляемой в нашей стране работе по изучению уникальных историко-культурных объектов. На одном из них – Парыздепе продолжается археологическо-исследовательские работы по комплексному изучению, реставрации и благоустройству памятника, расположенного на территории Геоктепинского этрапа Ахалского веляята, в 6-ти километрах юго – западнее новых границ столицы.

Об этом памятнике Национальный Лидер туркменского народа Гурбангулы Бердымухамедов в книге «Туркменистан – сердце Великого Шелкового пути» пишет следующее: «Как сообщается в средневековых рукописях в качестве паломника здесь побывал и Мянэ баба (Абу Саид Абул Хайр – С.М), не войдя в Нису, он остановился в небольшом, но уютном городке, который сегодня известен как памятник Парыздепе. Этот пункт играл важную роль на Великом Шелковом пути, контролируя безопасность торговых караванов, направлявшихся из Нисы в процветающие города Дурун, Шахрислам, Ферова, Дехистан» [Бердымухамедов, 2018: 262].

Результаты и обсуждение. Городище Парыздепе – многослойный памятник, раскопки 2021-2022 года являются продолжением исследований шурфов 2016 г. Всего были заложены четыре траншеи на поселении, общая площадь исследованного участка составила 60 м²: шурф 1 (4X6 м), шурф 2 (4x6 м), шурф 3 (2x3 м), шурф 4 (2x3 м), два из которых

(шурфы 1 и 2) являются прямым продолжением ранее исследованных шурфов; шурфы 3 и 4 – заложены к югу от шурфов 1 и 2 на нижней террасе городище Парыздепе [Masarykow, 2022]. Целью являлось выявление всех потенциальных объектов археологического наследия на обследуемых земельных участках. Таким образом, исследованы обнаруженное древнее жилище, расположенное на террасе и прилегающее к каменной глыбе, а также его окрестности.

В процессе исследований выявлено, что данная территория осваивалась с раннего бронзового века. В шурфе 1 было найдено жилище этнографического периода, состоящее из каменной выкладки в основании стен. Камни среднего размера были уложены в прямую линию с севера на юг и формировали стены комнат с прямыми углами, обрушившиеся в восточном направлении вниз по склону. Внутренняя часть жилища состояла из глиняного слоя с гравием от забутовки стен. В глинистой земле в основании стен был найден очаг с крупными фрагментами древесного угля. Внутри и за границами жилища – фрагменты кожи и дерева, железные и керамические предметы, фрагменты костей крупного и мелкого рогатого скота.

При проведении полевых работ был обнаружен слой железного века. В нем выявлена хозяйственная яма (юго-восточный угол шурфа 2). Горизонт железного века содержал обильное количество жженой толстостенной керамики и костей животных. Наличие многочисленных очагов и печи в данном слое указывает на ведение активной хозяйственной и ритуальной деятельности в этот период. На выбранном нами участке выявлено жилище железного века, которое свидетельствует об архитектуре этого периода.

Археологический памятник Парыздепе состоит из трех отдельных частей: рабата (пригорода), цитадели (внутренней крепости), шахристана (собственно города) [Berdiyew, 2016: 19]. Внутренняя цитадель, возвышающаяся на 2-3 метра над уровнем самого городища, представляет собой правильный прямоугольник размером 45х50 м, расположенный в центре холма (Рис. 1). Обрамляющая ее городская стена выложена обычным горным камнем и снабжена сторожевыми башнями.

Рис. 1. Общий вид Парыздепе [Berdiyew, 2016].

Городище – основная часть памятника. Он представляет собой неправильный пятиугольник размером 160х200 метров. Северная часть городища на 6-7 метров возвышается над окружающей местностью, постепенно понижаясь к югу.

Даже при визуальном осмотре отчетливо видны контуры стен каменных строений на территориях самого городища и внутри цитадели (Рис. 2). Пригород – городское предместье – опоясывает все стороны холма.

Таким образом, структура памятника обнаруженные здесь археологические находки и проведенные предварительные исследования позволяют сделать заключение о том, что на территории Парыздепе в течение длительного исторического периода непрерывно продолжалась жизнь.

Стены здания выложены сырцовым кирпичом размером 25х25х5 см, на отдельных участках (куполах и сводах) вместе с сырцовым кирпичом в стенной кладке использовался и жженый кирпич в форме квадрата на глиняном растворе.

В ходе раскопок выявлены большой фрагмент крепостной стены на юго – восточной части памятника, а также примыкающие к ней несколько помещений (Рис. 3). Планировка комнат, в основном прямоугольная. Стены выложены характерным для эпохи средневековья квадратным сырцом кирпичом, которые оштукатурены ганчевым раствором и побелены известью. Местами на поверхности стен сохранились 2-3 слоя штукатурки, что свидетельствует о длительном периоде эксплуатации здания.

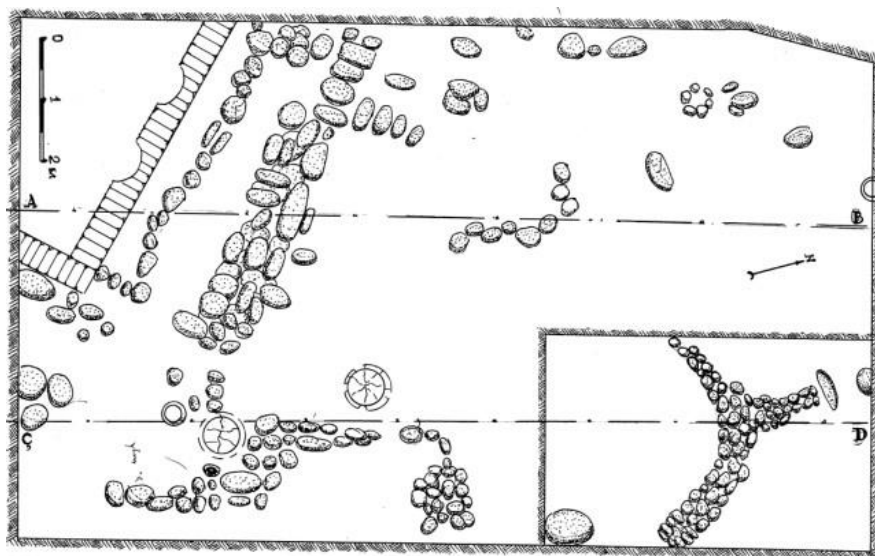

Рис. 2. Парыздепе. План разреза [Masarykow, 2022].

Рис. 3. Вид западной стены ямы

Вид восточной стены ямы

[Masarykow, 2022].

На снимках выше отчетливо видно, что пол одной из комнат выполнен с небольшим уклоном к югу и покрыт алебастром. Проложенная неширокая канавка в северной стене обнаруженной комнаты, а также найденные здесь фрагменты амфоры с прочным алебастровым покрытием позволяют сделать вывод о том, что это помещение было оборудовано для особых целей. Возможно, это помещение когда-то было производственным. Найденные здесь остатки древних сооружений, фрагменты керамики и стекла, каменные и металлические орудия труда, бытовой инвентарь, а также различные приспособления дают богатую информацию о культуре того времени. Результаты археологических исследований, проведенных на территории Парыздепе, доказывают, что люди проживали здесь с эпохи меднокаменного века (V-IV тысячелетия до н.э.) до позднего Средневековья.

Рассматривая кремневые орудия найденных в Парыздепе, можно проследить развитие примитивного хозяйства и ремесел первобытных людей в этих местах (Рис. 4). Как писал Г. Бердымухамедов: «Парыздепе, где сохранились следы развитого земледелия и развитой ирригационной системы в древности, свидетельствует о развитой земледельческой культуре» [Бердымухамедов, 2024: 30].

Также во время раскопок на территории Парыздепе обнаружены фрагменты древней керамики с преобладанием примитивных геометрических линии и фигур, нанесенных черной краской. Они свидетельствуют о том, что уже в эпоху энеолита (V-IV тысячелетия до н.э.), насельники этой земли имели четкое представление об искусстве и красоте, которое нашло воплощение в украшениях на изделиях из керамики.

Рис. 4. Кремни, найденные в Парыз-депе [Бердымухамедов, 2024].

Этим же хронологическим периодом датируются найденные во время раскопок гипсовые и глиняные пряслица, а также бусы, представляющие интересные сведения о зачатках развития традиционных ремесел, примитивного ювелирного искусства, о духовной жизни и восприятии мира этими людьми в древности.

Отдельную часть обширной керамической коллекции составляют элементы более позднего времени, это образцы сероглиняной посуды, датируемой ранним железным веком (I тысячелетие до н.э.). Среди них выделяются сосуды, которые были украшены геометрическим орнаментом.

Жизнь на Парыздепе и в его окрестностях продолжалась в период позднего средневековья (XVI-XVII вв.) и последующие века.

Следует отметить, что изучение памятников в предгорьях Южного Туркменистана началось еще в первой половине XX века. А в 1950-х годах Б.А. Куфтин зарегистрировал археологические памятники в предгорьях Южного Туркменистана. Непосредственно сам памятник Парыздепе исследовал советский археолог Виктор Николаевич Пилипко [Пилипко, 2012: 146]. Эти исследования проводились во второй половине XX века.

Заключение. Длительная история изучения археологического городища Парыздепе позволила реконструировать многие аспекты экономической, социальной и ритуальной

жизни древних жителей. Выявленные в результате археологических исследований на территории городище Парыздепе, подтверждают выводы о существовании здесь жизни в период от энеолита (V-IV тысячелетия до н.э.) до позднего средневековья и последующие века. В частности, полевой сезон 2021-2022 гг. позволил открыть новые направления в исследовании всех периодов заселения данного поселения и ответить на некоторые вопросы, обозначенные в ходе предыдущих полевых сезонов.

В период поздней бронзы наблюдается строительство каменных жилищ на поселении с несколькими эпизодами перестройки, выявлены зоны для приготовления пищи и производства керамики. Результаты археологических исследований указывают на то, что у древнего населения городища Парыздепе были развиты земледелие, скотоводство и ремесленное производство. Материалы с городища Парыздепе свидетельствуют о наличии керамических и других предметов соответствующих известной джейтунской культуре, относящейся к эпохе неолита.

Таким образом, технология строительства жилища, их стиль и форма, а также многочисленные изделия ремесленного производства, обнаруженные на памятнике Парыздепе, имеют сходство с находками из археологических памятников как Акдепе, Дашлыдепе, Алтындепе, Новая Ниса, Шахрислам и Шахрихайбар [Yagsymyradow, 2016: 31]. Все эти факты свидетельствует о существовании длительных культурных и экономических связей между этими местностями в древний период.

ЛИТЕРАТУРА

Begenjow G., Sadykow M. Paryzdepe tyadygarliginin caklerinde gecirilen barlaglar. Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. 66 p.

Berdiyew A. Paryzdepanin taryhy we onun ylmy tatdan owrenilisi. Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. P. 19.

Bekjayewa M. Paryzdepe sebitinin keramika onumlerinin himiki duzumi. Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. 76 p.

Гурбангулы Бердымухамедов, Hakyda gowheri – Жемчужина разума. Туркменская государственная издательская служба, 2024. С. 30.

Гурбангулы Бердымухамедов. Туркменистан – сердце Великого Шелкового пути. Туркменская государственная издательская служба, 2018. С. 262.

Masarykow S. Meydan arheologiki hasabaty. Paryz-depe. 2022-njy yyl. Yazky we guyzki mowsum.

Masarykow S. Paryzdepanin gymmatly tapyndylary. Asgabat gazyeti. 2022-nji yylyn awgust ayyynyn 25-i.

Yagsymyradow G. Paryzdepe towereklerinde sonky yyllarda gecirilen arheologiya gozleg isleri (Daslydepe, Owliyadepe we Akdepe yadygarlikleri). Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. 31-42 pp.

Пилипко В.Н. Поселение Парыз-депе в период развитого средневековья // Средневековые города Туркменистана в системе евразийской цивилизации. Материалы международной научной конференции (28-30 марта 2012 года). Ашхабад, 2012. С. 145-146.

REFERENCES

Begenjow G., Sadykow M. Paryzdepe tyadygarliginin caklerinde gecirilen barlaglar. Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. 66 p. (In Turkmenish)

Berdiyew A. Paryzdepanin taryhy we onun ylmy tatdan owrenilisi. Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. P. 19. (In Turkmenish)

Bekjayewa M. Paryzdepe sebitinin keramika onumlerinin himiki duzumi. Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. 76 p. (In Turkmenish)

Gurbanguly Berdymuhamedov, Hakyda gowheri – Zhemchuzhina razuma. Turkmenskaya gosudarstvennaya izdatelskaya sluzhba, 2024. P. 30. (In Turkmenish)

Gurbanguly Berdymuhamedov. Turkmenistan – serdce Velikogo Shelkovogo puti. Turkmenskaya gosudarstvennaya izdatelskaya sluzhba, 2018. P. 262. (In Turkmenish)

Masarykow S. Meydan arheologiki hasabaty. Paryz-depe. 2022-njy yyl. Yazky we guyzki mowsum. (In Turkmenish)

Masarykow S. Paryzdepanin gymmatly tapyndylary. Asgabat gazyeti. 2022-nji yylyn awgust ayyyn 25-i. (In Turkmenish)

Yagsymyradow G. Paryzdepe towereklerinde sonky yyllarda gecirilen arheologiya gozleg isleri (Daslydepe, Owliyadipe we Akdepe yadygarlikleri). Paryzdepede ylmy barlaglar. Makalalar yygyndysy. Asgabat. 2016. 31-42 pp. (In Turkmenish)

Pilipko V.N. Poselenie Paryz-depe v period razvitogo srednevekovya // Srednevekovye goroda Turkmenistana v sisteme evrazijskoj civilizacii. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (28-30 marta 2012 goda). Ashhabad, 2012. P. 145-146. (In Russian)

Сведения об авторе: Сердар Машарыков - Старший научный сотрудник Центра исследований и сотрудничества в археологии Шелкового пути Северо-Западного университета, г. Сиань, Китай. Туркменистан. E-mail: serdarm@yandex.ru

Автор туралы мәлімет: Сердар Машарыков - Солтүстік-Батыс университетінің Жібек жолының археологиясы мен ынтымақтастығын зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, Сиань, Қытай. Түркіменстан. E-mail: serdarm@yandex.ru

Information about the author: Serdar Masharkov - Senior Researcher, Center for Research and Cooperation in Silk Road Archaeology, Northwest University, Xi'an, China. Turkmenistan. E-mail: serdarm@yandex.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.06.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 22.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.09.2025.

УДК 93/94

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ ОЙРАТОВ И КАЗАХСКИХ ЖУЗОВ В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Ф.М. Мустафин

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. История взаимоотношений кочевых народов казахов и ойратов насчитывает многие века. В течение более двух веков (XV–XVII вв.) тесно переплетались судьбы казахского и ойратского народов. Их взаимоотношения оказали огромное влияние на ход исторических событий народов Центральной Азии. Ойраты в конце XIV в. стали независимыми от общемонгольского хана и расселились на территории современной западной Монголии, Южной Сибири и Джунгарии. В середине XV в. кочевые племена Дешт-и-Кыпчака ушли из-под власти хана Абулхайра и образовали собственное государство. С этого периода казахи и ойраты становятся соседями. В общественно-политическом устройстве этих двух соседствующих народов наблюдаются сходства. Целью написания статьи является сравнение общественно-политической организации казахского и ойратского народов и выявление сходств политических устройств государств в период Позднего Средневековья. В работе выявлены особенности политической организации казахов и ойратов, обусловленные идентичными социально-экономическими условиями кочевой жизни, характерными для ойратов и казахов. Казахское и ойратское общества в период Позднего Средневековья представляли собой союзы нескольких этнополитических объединений.

Материалы и методы исследования. В своей работе автор опирается на известные исторические источники и научные труды историков-исследователей. При написании этой статьи автор использовал сравнительно-исторический метод исследования. Этот метод общественных наук исследует исторические события с целью создания объяснений, которые действительны вне определенного времени и места, либо путем прямого сравнения с другими историческими событиями.

Ключевые слова: казахи, ойраты, политическая организация, административное устройство, родовые объединения, улусы, правители, династии.

Для цитирования: Мустафин Ф.М. Этнополитические объединения ойратов и казахских жузов в эпоху позднего средневековья // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 67-73. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.08

КЕЙІНГІ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОЙРАТТАР МЕН ҚАЗАҚ ЖҮЗДЕРІНІҢ ЭТНОСАЯСИ БІРЛЕСТІКТЕРІ

Ф.М. Мұстафин

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Көшпелі қазақ және ойрат халықтарының қарым-қатынасының тарихы көптеген ғасырлардан бастау алады. Екі ғасырдан астам уақыт ішінде (XV–XVII ғғ.) қазақ және ойрат халықтарының тағдырлары бір-бірімен тығыз байланысты болды. Олардың өзара қарым-қатынасы Орталық Азия халықтарының тарихи оқиғаларының барысына үлкен әсер етті. Ойраттар XIV ғасырдың аяғында жалпы моңғол хандарына бағынбай, тәуелсіз болып және қазіргі батыс Моңғолия, Оңтүстік Сібір және Жоңғария аумағына қоныстанды. XV ғасырдың ортасында көшпелі Дешті-Қыпшақ рулары Әбілқайыр ханның билігінен шығып, өз мемлекетін құрды. Осы кезеңнен бастап қазақтар мен ойраттар бір-бірімен көршілес болады. Осы екі көрші халықтың қоғамдық-саяси құрылымында ұқсастықтар байқалады. Мақала жазудың мақсаты қазақ және ойрат халықтарының қоғамдық-саяси ұйымын салыстыру және кейінгі Орта ғасырлардағы мемлекеттердің саяси құрылымдарының ұқсастықтарын көрсету болып табылады. Жұмыста ойраттар мен қазақтарға тән көшпелі өмірдің бірегей әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен шартталған қазақтар мен ойраттардың саяси ұйымының ерекшеліктері анықталды. Кейінгі орта ғасырларда қазақ және ойрат қоғамдастықтары бірнеше этносаяси бірлестіктердің одақтары болды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Автор өз жұмысында тарихшы-зерттеушілердің бұрыннан белгілі тарихи дереккөздері мен ғылыми еңбектеріне сүйенеді. Бұл мақаланы жазу кезінде автор салыстырмалы тарихи зерттеу әдісін қолданды. Әлеуметтік ғылымдардың бұл әдісі белгілі бір уақыт пен орыннан тыс немесе басқа тарихи оқиғалармен тікелей салыстыру арқылы жарамды түсініктемелер жасау мақсатында тарихи оқиғаларды зерттейді.

Тірек сөздер: қазақтар, ойраттар, саяси ұйым, әкімшілік құрылым, рулық бірлестіктер, ұлыстар, билеушілер, әулеттер.

Сілтеме жасау үшін: Мұстафин Ф.М. Кейінгі орта ғасырлардағы ойраттар мен қазақ жүздерінің этносаяси бірлестіктері // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 67-73 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.08

ETHNOPOLITICAL ASSOCIATIONS OF OIRATS AND KAZAKH ZHUZES IN THE LATE MIDDLE AGES

F.M. Mustafin

Aktobe Regional Historical and Local History Museum (Kazakhstan)

Abstract. The relationship between the nomadic peoples of Kazakhs and Oirats dates back hundreds of years. Clashes between Kazakhs and Oirats began in the second half of the XV century, almost simultaneously with the formation of the Kazakh Khanate. The Oirats came out from under the rule of the Mongol khans in the second half of the XIV century. Ruled by their Taish, they settled in the territory of modern western Mongolia, Southern Siberia and Dzungaria and became neighbors of the Kazakhs. There are similarities in the socio-political structure of these two neighboring peoples. *The aim* of this article is to compare the socio-political organization of the Kazakh and Oirat people and to show the similarities of the political structures of states in the Late Middle Ages. The paper reveals the features of the political organization of Kazakhs and Oirats, which are due to the identical socio-economic conditions of nomadic life characteristic of Oirats and Kazakhs. Kazakh and Oirat societies in the Late Middle Ages consisted of unions of several ethnopolitical associations.

Materials and methods of research. In his work, the author relies on already known historical sources and scientific works of historians-researchers. When writing this article, the author used a comparative historical research method. This method of social sciences explores historical events in order to create explanations that are valid outside of a certain time and place, or by direct comparison with other historical events.

Keywords: kazakhs, oirats, kalmyks, political organization, administrative structure, tribal associations, uluses, rulers, dynasties.

For citation: Mustafin F.M. Ethnopolitical associations of oirats and kazakh zhuzes in the late middle ages // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 67-73. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.08

Введение. Казахское и ойратское общества в эпоху Позднего Средневековья представляли собой иерархически организованные структуры.

В казахском обществе в эпоху Позднего Средневековья аристократическое сословие составили потомки Джучи по мужской линии – торе. Представители этого сословия носили титулы хан или султан. К представителям духовенства относятся «кожа» – потомки арабских миссионеров. Ступенью ниже располагалась родовая знать. Это сословие представляли бии, а также представители военного сословия – батыры. Основную массу казахов составляли рядовые кочевники (шаруа), которые выплачивали налоги своим улусным владельцам, а также должны были нести воинскую службу. Нижний слой общества представляли рабы [Кундакбаева, 2008: 214].

Результаты и обсуждение. В ойратском обществе в эпоху Позднего Средневековья высшее сословие представляли тайши, наследование титула было закреплено за определенным родом. Большим уважением в ойратском социуме пользовалось ламаистское духовенство. Ступенью ниже располагалась родовая знать – зайсанги. Представителями военного сословия были дарханы и эркетени. Основное население ойратского общества составляли рядовые общинники (албату). Как и казахские кочевники, они обязаны были платить налоги своим господам и нести военную службу [Кадырбаев, 2017: 10].

Итак, мы видим, что казахское и ойратское общества были социально-экономически детерминированы и имели схожую социальную стратификационную структуру. Эти сходства в социальной структуре общества казахов и ойратов в эпоху Позднего Средневековья можно рассмотреть в таблице №1.

Социальная стратификация казахов и ойратов в эпоху Позднего Средневековья.

Таблица №1.

Социальные категории	Казахи	Ойраты
Высшее аристократическое сословие	Ханы и султаны	Тайши и нойоны
Духовенство	Хожа и сеиды	Ламы
Родовая знать	Бии	Зайсанги
Военное сословие	Батыры	Дарханы и эркетени
Рядовые кочевники	Шаруа	Албату
Низшее сословие	Рабы (кул)	Рабы

Исследователи ойратской истории отмечают, что: «Ойратское общество в эпоху Позднего Средневековья представляло собой единый политический союз из четырех родоплеменных объединений Дурбэн-Ойрат (букв. «четыре ойрата»). Подобно другим кочевым народам, ойраты имели сложную и широко разветвленную родоплеменную структуру и управлялись собственным независимым правителем. В этот политический союз входили пять крупных этнополитических объединений – анги: хошоутов, торгоутов, дербетов, джунгаров и хойтов. Хойты были малочисленны и попали в зависимость от более крупных объединений ойратов» [История Калмыкии, 2009: 247].

Калмыцкий историк-исследователь В.Т. Тепкеев в своих работах отмечает, что: «В ойратском обществе представители аристократических родов и кочевой знати, составившие особое привилегированное сословие, заняли высший наследственно-замкнутый слой общества. Доминирующую роль в управлении этими образованиями играл возвысившийся над прочими родовыми подразделениями какой-нибудь отдельный род, как, например, аристократический род Чорос (Цорос) у джунгаров и дербетов, род Йэкэ Мингган у хойтов, род Кереит у торгоутов и род Галгас у хошутов. Отношения между отдельными членами знатных фамилий были чрезвычайно конфликтными, а баланс сил между различными ойратскими улусами, на которые делилось каждое этнополитическое объединение, был весьма неустойчивым и неопределенным. Это вызывало междоусобные войны как между крупными этнополитическими объединениями, так и внутри каждого из них. Правители улусов, опираясь на мощь своих владений и поддержку родственных групп, а также более многочисленную дружину, могли сплотить вокруг себя и подчинить своей власти не только правителей своего улуса, но и нойонов из других улусов, примкнувших к нему в качестве союзников или вассалов. В случае смерти или поражения доминирующего правителя конгломерат различных родоплеменных подразделений, находившихся под его властью, легко рассыпался. Более того, еще при его жизни зависимые от него союзники или вассалы в случае изменения в худшую сторону его положения в ойратском обществе могли переметнуться на сторону его противников, сделавшись его врагами, и откочевать на новые территории» [Тепкеев, 2015: 28].

Сложившуюся обстановку в ойратском обществе в период Позднего Средневековья хорошо охарактеризовал Ю. Лыткин: «По смерти Есеня, главы Чоросского дома, ойраты принуждены были отказаться от влияния на дела монголов и ограничить круг своих действий пределами собственных владений. У них были те же следствия, что и в Монголии: владельцы поколений не оказывали должного уважения Чоросскому дому, первенствовавшему на Ойратском сейме, и следовали своим личным интересам; редко и подвластные им нойоны руководились тем же. Образовалось множество владельцев, которые самостоятельно и независимо распоряжались в своем улусе, отнимали друг у друга улусы, увеличивали свои силы и снова падали перед сильнейшим; лишь только в общих делах, касавшихся всех ойратских поколений, они соединялись вместе» [Лыткин, 1861: 90].

Вопросы, касавшиеся всех ойратских этнополитических объединений, такие как создание общих воинских сил и отражение военной агрессии соседей, решались на съездах (сеймах), где присутствовали представители всех ойратских владельцев. И.Я. Златкин

считал, что «частые войны и связанное с ними длительное политическое и хозяйственное напряжение сделали необходимыми периодические съезды («чулганы», или «хуралы») владетельных князей и вызвали к жизни институт «чулган-дарги» (руководителя, председателя сейма-чулгана), в задачу которого входило согласование действий владетельных князей. Лицо, занимавшее должность чулган-дарги, было всего лишь выборным «согласователем»» [Златкин, 1964:113].

Избирался чулган-дарга из числа четырех главных тайшей. Он выполнял функции регулирования взаимоотношений между этнополитическими объединениями и их владетелями, а в периоды внешней угрозы – являлся главнокомандующим всех ойратских войск. Самым известным исторически значимым съездом в судьбе ойратских этнополитических объединений был съезд 1640 года, где решались вопросы коллективной безопасности монголо-ойратских народов [Санчилов, 2009: 15-19].

Итак, в период Позднего Средневековья ойратское общество состояло из многочисленных родов, которые входили в четыре больших автономно управляемых этнополитических объединения – анги. Во главе этнополитического объединения стоял главный тайша. Каждое объединение делилось на несколько улусов. Улусными владельцами являлись ближайшие родственники главного тайши. На рубеже XVI–XVII веков ойраты переживали тяжелый внутрисполитический кризис, который усилился в следствие военных неудач с казахами и Алтын-ханом. В первой половине XVII века союз Дурбен-Ойратов распался на ряд самостоятельных владений: Джунгарское, Хошоутское, Калмыцкое ханства.

Казахи в эпоху Позднего Средневековья, как и ойраты, представляли собой единый политический союз трех жузов (конфедерацию) [Жумаганбетов, 2015: 184]. Также, как и ойраты, казахское общество имело сложную родоплеменную организацию, и каждый род управлялся собственным родоправителем – бием или батыром. Многочисленные рода входили в три крупных автономно управляемых родоплеменных союза – Старший, Средний и Младший жузы. Каждый казахский жуз, как и этнополитическое объединение ойратов, имел свой этноним: Старший жуз – уйсын, Средний жуз – аргын, Младший жуз – алшын. Казахстанские исследователи Ж.М. Сабитов и Мурат Уали считают, что «названия старшинства жузов отражали внутривластную иерархию потомков хана Жанибека, стоявших во главе каждого жуза, и схожа с клановой системой Улуса Джучи» [Сабитов, 2015: 11-65; Мурат Уали, 2016: 18-57].

В свою очередь, казахские жузы, также как и ойратские этнополитические объединения, делились на улусы. Улус представлял собой основную форму административно-родоплеменной организации казахов. Каждый улус, куда входили группы родов, насчитывал в своем составе около 10 тысяч семей. Улусами могли владеть только представители торе – ханы и султаны. Улус входил в административную систему жуза. По свидетельству Ибн Рузбихана, в начале XVI века таких улусов насчитывалось около десяти [История Казахстана, 2010: 357].

В казахском обществе система политического доминирования базировалась на принципе старшинства. Казахстанский историк-исследователь этого периода И.В. Ерофеева отмечает: «Сильные рода выступали в качестве ядра казахских военно-потестарных объединений. Вокруг них интегрировались менее сильные, на этой основе складывались государственные образования – ханства» [Ерофеева, 2007: 59].

Схожим с ойратским чулган-даргой у казахов в период Позднего Средневековья существовал институт старшего хана. Он являлся интегрирующей структурой потестарно-политической организации кочевников в масштабах всего народа. По статусному критерию старший хан выступал в системе властных отношений как первый среди равных. В случае обострения внутрисполитической обстановки функции старшего хана могли возрастать до уровня регулирования взаимоотношений между персонифицированными субъектами власти разных государственных образований, а в периоды актуализации внешней угрозы – до координации совместных действий военно-потестарных структур всех этнополитических

сегментов казахской государственности в интересах отражения вооруженной агрессии со стороны соседей [Ерофеева, 2007: 59].

Общекзахские дела решались на съездах знати, называемых «курултай». На курултаях решались общекзахские дела, а также избирали ханов [Жумаганбетов, 2015: 184]. Самые значимые курултай в истории казахского народа проходили в Каракумах в 1710 году, а также в 1726 году в Орда-Басы. В первой половине XVIII века Казахское ханство распалось, и каждый жуз образовал отдельное ханство.

Сходства в общественно-политической структуре общества казахов и ойратов в эпоху Позднего Средневековья можно рассмотреть в таблице №2.

Общественно-политическая структура общества казахов и ойратов

Таблица №2.

Общественно-политическая единица	Казахи	Ойраты
Глава конфедерации	Старший хан	Тайша-чулган-дарга
Глава автономии (жуза/анги)	Младший хан	Главный тайша
Улусный владелец	Улусный султан	Улусный тайша (нойон)
Родоправитель	Бий и батыр	Зайсанг

Закключение. Таким образом, можно сказать, что казахи и ойраты в период Позднего Средневековья имели схожую общественно-политическую структуру общества в виде конфедерации. В конфедерацию входили автономно управляемые этнополитические объединения. Этнополитические объединения ойратов и казахов имели свою сложную родоплеменную структуру. Казахское общество состояло из трех родоплеменных объединений – жузов: Старший, Средний и Младший. Ойратское общество состояло из четырех – анги: хошоутов, торгоутов, дербетов, джунгаров. В административном плане казахские жузы и ойратские анги, являясь этнополитическими объединениями, делились на улусы. Каждый казахский жуз и этнополитическое объединение ойратов имело своего правителя. Общеойратские дела решались на съездах тайшей – «сеймах». Руководство ойратским союзом возлагалось на выборного «чулган-даргу», который должен был согласовывать действия владетельных тайшей. Часто им становился самый сильный в военном плане тайша. Общекзахские дела решались на съездах знати, называемых «курултай», где проходили и выборы хана. Распад союза Дурбен-Ойратов в начале XVII века на ряд самостоятельных ханств, а также распад Казахского ханства в начале XVIII века на три самостоятельных ханства – жуза по ряду различных причин являются схожими историческими процессами.

ЛИТЕРАТУРА

Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 496 с.

Жумаганбетов Т.С. Древняя и средневековая история Центральной Азии. Актобе, 2015. 194 с.

Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635–1758). Москва: Наука, 1964. 332 с.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5 томах. Т.3, Алматы: Атамұра, 2010. 637 с.

История Калмыкии с древнейших времен до наших дней. В 3-х томах. Т.1. Элиста: ГЕРЕН, 2009. 848 с.

Кадырбаев А.Ш. Правовые и культурные взаимосвязи калмыков Джунгарии и Поволжья, халхасцев с казахами: XVII–XVIII вв. //Вестник КИГИ РАН, 2017. Том 33. С. 9–12.

Кундакбаева Ж.Б. История Казахстана в период позднего средневековья (XIII–первой трети XVIII вв.). Алматы, 2008. 264 с.

Лыткин Г.С. Материалы для истории ойратов // Калмыцкие историко-литературные памятники. Астрахань, 1861. 82 с.

Мурат Уали. Три клана, три части, три жуза. // Республика Казахстан и евразийское пространство: современность и перспективы развития. Астана, 2016.

Сабитов Ж.М. Казахские жузы и клановая система Золотой Орды. // Молодой ученый. Май, 2015. №10 (90)

Санчилов В.П. Историческое значение джунгарского съезда монгольских и ойратских князей 1640 г. // Вестник калмыцкого института гуманитарных исследований РАН №2, 2009. 97 с.

Тепкеев В.Т. Ойраты в начале XVII века. Элиста: КИГИ РАН, 2015. 198 с.

REFERENCES

Yerofeeva I.V. Khan Abulkhair: commander, ruler, politician. 3 edition, revised and supplemented. Almaty: Dyke Press, 2007. 496 p. (In Russian)

Zhumaganbetov T.S. Ancient and medieval history of Central Asia. Aktobe, 2015. 194 p. (In Russian)

Zlatkin I.Ya. History of the Dzungarian Khanate (1635-1758). Moscow: Nauka, 1964. (In Russian)

The history of Kazakhstan from ancient times to the present day. In 5 volumes. Vol. 3, Almaty: Atamura, 2010. 637 p. (In Russian)

The history of Kalmykia from ancient times to the present day. In 3 t. Elista: GEREL, 2009. Vol. 1. 848 p. (In Russian)

Kadyrbayev A.Sh. Legal and cultural interrelations of Kalmyks of Dzungaria and Volga region, Khalkhas with Kazakhs: XVII–XVIII centuries. // Bulletin of the KIH RAS, 2017. Vol. 33. P. 9–12. (In Russian)

Kundakbayeva Zh.B. History of Kazakhstan in the Late Middle Ages (XIII – the first third of the XVIII centuries) Almaty, 2008. 264 p. (In Russian)

Lytkin G.S. Materials for the history of the Oirats // Kalmyk historical and literary monuments. Astrakhan, 1861. P. 90. (In Russian)

Murat Uali. Tri klana, tri chasti, tri zhuza // Respublika Kazahstan i evrazijskoe prostranstvo: sovremennost' i perspektivy razvitiya. Astana, 2016. (In Russian)

Sabitov Zh.M. Kazahskie zhuzy i klanovaya sistema Zolotoj Ordy. // Molodoj uchenyj. Maj 2015, №10 (90)iku. (In Russian)

Sanchirov V.P. Istoricheskoe znachenie dzhungarskogo s'ezda mongol'skih i ojratskih knyazej 1640. // Vestnik kalmyckogo instituta gumanitarnyh issledovanij RAN №2, 2009. 97 p. (In Russian)

Tepkeev V.T. Oirats at the beginning of the XVII century. Elista: KIGI RAS, 2015. 198 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Мустафин Фархад Маратұлы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің аға ғылыми қызметкері (030000, Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі, 3, Қазақстан), тарих магистрі. <http://orcid.org/0000-0003-4939-105X> E-mail: Farhad.m.m@bk.ru

Сведения об авторе: Мустафин Фархад Маратулы – старший научный сотрудник Актюбинского областного историко-краеведческого музея (030000, город Актобе, улица Ораз Татеулы, 3, Казахстан), магистр истории. <http://orcid.org/0000-0003-4939-105X> E-mail: Farhad.m.m@bk.ru

Information about the author: Farhad M. Mustafin – Senior Researcher at the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (030000, Aktobe, Oraz Tateuly Street, 3, Kazakhstan), Master of History. <http://orcid.org/0000-0003-4939-105X> E-mail: Farhad.m.m@bk.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.07.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 31.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.09.2025.

УДК 94

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОКШЕТАУСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА

А.Ж. Сатыбаева

Музей истории города Кокшетау (Казахстан)

Аннотация. В статье рассмотрены некоторые особенности общественно-политической обстановки в Кокшетауском крае в начале XIX века. По Уставу 1822 года была ликвидирована ханская власть в Среднем жузе. Дальнейшая трансформация традиционного института власти происходила постепенно, когда на должность старших и волостных султанов все чаще стали назначать не представителей аристократического рода «төре», а чиновников из других казахских родов. В статью включена ведомость о вошедших в Кокшетауский округ волостях от 8 мая 1824 года, отличающаяся от других аналогичных ведомостей, включенных в научный оборот, более ранним сроком составления. Это позволяет получить сведения о первоначальном административно-территориальном устройстве Кокшетауского округа. Те казахские роды, которые отказывались принять новое устройство должны были откочевывать на определенное расстояние от внешнего округа. Откочевавшие роды, лишённые лучших пастбищ, со временем вынуждено возвращались в родные кочевья и входили в состав округа. Поэтому ведомости разного времени, например 1824 года и 1857 года, имеют отличия. Кроме этого, ведомость 1824 года отличается содержанием более подробных сведений.

Материалы и методы исследования. Материалы исторического архива Омской области, советской и современной историографии. Применен историко-генетический метод, в основе которого лежит принцип историзма, позволивший рассмотреть особенности общественно-политической обстановки в Кокшетауском крае во взаимосвязи с другими историческими явлениями, с учетом конкретно-исторических условий того времени. Применены общенаучные методы анализа и синтеза.

Ключевые слова: Кокшетауский внешний округ, окружной приказ, старший султан, административная реформа, Устав, Средний жуз.

Для цитирования: Сатыбаева А.Ж. Исторические условия и особенности формирования Кокшетауского внешнего округа // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 74-83. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.09

КӨКШЕТАУ СЫРТҚЫ ОКРУГІНІҢ ТАРИХИ ШАРТТАРЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Ж. Сатыбаева

Көкшетау қаласының тарихи музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың басындағы Көкшетау өлкесіндегі қоғамдық-саяси жағдайдың кейбір ерекшеліктері қарастырылған. 1822 жылғы «Жарғы» бойынша Орта жүзде хандық билік жойылды. Дәстүрлі билік институтының одан әрі өзгеруі бірте-бірте жүзеге асып, аға және болыс сұлтандық лауазымдарға ақсүйек «төре» руының өкілдері емес, басқа қазақ руларының шенеуніктері жиі тағайындала бастады. Мақалада 1824 жылғы 8 мамырдағы Көкшетау уезінің құрамына енген болыстар туралы есеп енгізілген, ол ғылыми айналымға енгізілген басқа ұқсас есептерден ертерек құрастырылған мерзімінен ерекшеленеді. Бұл Көкшетау округінің бастапқы әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Жаңа әкімшілік басқаруды қабылдауға қарсы болған Орта жүздің кейбір рулары сыртқы округтен белгілі бір қашықтыққа көшуге мәжбүр болды. Ең шұрайлы жайылымдық жерлерінен айырылған рулар уақыт өте келе өз жерлеріне қайтып оралуға мәжбүр болып, округтің құрамына кірді. Сондықтан әртүрлі кезеңдегі

ведомостардың, мысалы, 1824 жылғы және 1857 жылдардағыларда айырмашылықтар бар. Сонымен қатар, 1824 жылғы ведомость берілген нақты ақпараттық мазмұнымен ерекшеленеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалдарын Омбы облысының тарихи мұрағаты, кеңестік және қазіргі тарихнама материалдары құрайды. Көкшетау өлкесіндегі қоғамдық-саяси жағдайдың ерекшеліктерін сол кездегі нақты тарихи жағдайларды ескере отырып, басқа да тарихи құбылыстармен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік туғызған, тарихи принципке негізделген тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Сонымен қатар, сараптамалық және синтездің жалпы ғылыми әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: Көкшетау сыртқы округі, округтік бұйрық, аға сұлтан, әкімшілік реформа, Жарғы, Орта жүз.

Сілтеме жасау үшін: Сатыбаева А.Ж. Көкшетау сыртқы округінің тарихи шарттары мен қалыптасу ерекшеліктері // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 74-83 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.09

HISTORICAL CONDITIONS AND FEATURES OF THE FORMATION OF THE KOKSHETAU OUTER DISTRICT

A.J. Satybaeva

The Museum of the History of Kokshetau City (Kazakhstan)

Abstract. The article examines some features of the socio-political situation in the Kokshetau region at the beginning of the 19th century. According to the Charter of 1822, the khan's authority in the Middle Zhuz was eliminated. The further transformation of the traditional institution of power took place gradually, when officials from other Kazakh clans, rather than representatives of the aristocratic "tore" family, began to be appointed to the posts of senior and volost sultans. The article includes a statement on the volosts included in the Kokshetau district dated May 8, 1824, which differs from other similar statements included in scientific circulation by an earlier date. This allows you to get information about the original administrative-territorial structure of the Kokshetau district. Those Kazakh families who refused to accept the new system had to migrate a certain distance from the outer district. The nomadic tribes, deprived of the best pastures, eventually had to return to their native nomads and became part of the district. Therefore, the statements of different times, for example, 1824 and 1857, have differences. In addition, the 1824 bulletin differs in the content of more detailed information.

Materials and methods of research. Materials of the historical archive of the Omsk region, Soviet and modern historiography. The historical and genetic method is applied, which is based on the principle of historicism, which made it possible to consider the features of the socio-political situation in the Kokshetau region in conjunction with other historical phenomena, taking into account the specific historical conditions of that time. General scientific methods of analysis and synthesis are applied.

Keywords: Kokshetau outer district, district order, senior sultan, administrative reform, Charter, Middle Zhuz.

For citation: Satybaeva A.J. Historical conditions and features of the formation of the Kokshetau outer district // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 74-83. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.09

Введение. В начале XIX века Российская империя активизировала колониальную политику, которая была направлена на ослабление, а затем и ликвидацию ханской власти в Среднем жузе. По принятому в 1822 году Уставу о Сибирских киргизах (казахах) было введено новое административно-территориальное устройство: аул, волость, округ. Устав содержал основные положения по управлению кочевыми казахами, правилам избрания и назначения чиновников, объема жалования и порядку присвоения чинов, принципам ведения

торговли и налогообложения. Более подробной разработкой законов на основе принятого Устава занимался временный Комитет, учрежденный в Омске. В работе Комитета принимали участие старшины капитан Турдубек Коченев, поручик Джилгара Байтокин и капитан Казангап Сатыбалдин. Весной 1824 года Коченев и Байтокин были отправлены в экспедицию для открытия Кокшетауского внешнего округа, а Сатыбалдин – Каркаралинского внешнего округа [Исторический архив Омской обл., 299: 124].

Результаты и обсуждение. 29 апреля 1824 года был открыт Кокшетауский внешний округ и Кокшетауский окружной приказ. Первоначально Приказ планировали разместить на южной стороне горы Кокшетау. Гора Кокшетау – самая высокая вершина в регионе. Ее высота составляет почти 1000 метров. В народе говорили, что вершина горы Кокшетау была доступна только великому хану Абылаю, который восходил на нее, чтобы осматривать свои владения [Записки, ЗСО ИРГО, 1897: 90]. Эта местность издавна носила название «Терес» [Исторический архив Омской обл., 536: 6].

Обширные пастбища, густые березовые и сосновые леса, годные для строительства домов, большое пресное озеро, облегающее величественную гору Кокшетау, несомненно, сразу же привлекли внимание царских чиновников. Однако им не удалось разместить Приказ в этом живописном месте. Здесь находились «кыстау» – зимние кочевья казахского рода атыгай-багыс, которые Губайдулла султан унаследовал от старшего брата Габбаса. По просьбе Губайдуллы Уалиханова, не занимать это место при введении нового устройства в степи, а также опасаясь возмущения казахов в открываемом округе, они отошли к юго-западной стороне Кокшетауских гор, к урочищу Чат близ озера Копа. Это место было выбрано не для заселения, а как временное место, так как представляло выгодную позицию для защиты от возможного нападения казахских родов, отказавшихся войти в состав округа [Исторический архив Омской обл., 536: 7]. В 1825 году был поднят вопрос о переносе Приказа в другое место. Урочище Чат не устраивало российских чиновников по двум причинам. Во-первых, небольшая территория, стесненная озером и двумя горами. Во-вторых, отсутствие чистой питьевой воды. Омский областной начальник полковник Броневский в донесении генерал-губернатору Западной Сибири писал: «Не входя в исследование причины, по коей Г. полковник Григоровский по открытии округа оставил Приказ при урочище Чат, я удостоверился в течении сего времени, что место сие избрано не удачно и для заселения не удобно: во-первых, упущена из виду потребность земли для хозяйственных заведений ибо плоскость занимаемая Приказом и его стражею, стесняясь с одной стороны озером Копой, а с другой каменными горами, не позволит удовлетворить и одного чиновника, просившего о наделении землею; и во-вторых, получаемые сведения о больных при отряде утверждают меня в том мнении, что озеро Копа имеет воду для пищи если не вредную, то по крайней мере не совсем здоровую, а как нет других по-близости источников, то по необходимости воду должно брать на пищу из оною озера.

По сему остановившись разрешением донесения Приказа я нужным считаю донести о сем до сведения вашего Высокопревосходительства и почтенейше просить о командировании в Кокшетауский округ инженерного офицера для обозрения и избрания удобного к заселению места, в которых, как известно, не будет так недостатка: Гора Кокшетау, в отношении средоточия в Округ и самых угодьев к заселению, подлежит особенному осмотру» [Исторический архив Омской обл., 536: 1-3].

В 1826 году на областном Совете было принято решение переместить Приказ в местность у речки Чаглинка. Это место с обширной территорией для заселения находилось на расстоянии 4 км от урочища Чат, что позволяло переместить Приказ на новое место с малозначительными расходами. Наличие источника чистой воды и плодородных земель стали ключевыми факторами для перемещения Приказа на это место.

В 1827 году Приказ был окончательно размещен у подножия сопки Букпа вдоль берега озера Копа. В том же году в целях налогообложения в 17 волостях Кокшетауского округа была проведена перепись населения. Перепись проводили сенаторы Кураксин и Безродный. В 1828 году началось строительство военного госпиталя. А в 1829 году была

построена больница на 50 человек [Медетов, 1992:45]. Больницу непредусмотрительно построили на окраине города вдоль речки Чаглинка, не учитывая, что в речку могут попасть микробы. Поэтому позже по требованию людей, больница была перемещена в дом вдовы есаула Шкулова, которая сдавала его в аренду за 500 рублей в год. В декабре 1838 года с целью экономии казенных средств, дом был выкуплен за установленную владелицей дома цену – 2500 рублей [Исторический архив Омской обл., 1558: 29-30]. Была построена аптека, владельцем которой был предприниматель Березин. Она располагалась на улице Большой Садовой (нынешней ул. Абая) [Из опыта работы краеведов Кокшетавской области, 1961: 8].

Кокшетауский округ был образован из 17 волостей, в которые вошли кочевые казахи из крупных родов атыгай, керей, кыпчак, канжыгалы и часть родов из крупного рода караул. 8 мая 1824 года подполковником Григоровским была составлена ведомость о вошедших в Кокшетауский округ волостях. В ней указано количество юрт или семейств, а также количество лиц мужского пола, и тех из них, которые ездят на лошадях в возрасте от 10 лет и выше [Исторический архив Омской обл., 299: 347-350]. (Таблица 1).

Ведомость о вошедших в Кокшетауский внешний округ волостях.

Таблица 1

Название главных родов и составление из них волостей	Наименование по происшедшим от главных родов родоначальникам подразделений	Число			Выбранные волостные султаны
		юрт или семейств	В них полагается мужского пола душ	Из них сядящие на лошадей от 10 лет и выше	
<i>Рода Атыгаевского</i> 1-я Майлыбалты Атыгаевская волость	<i>Роды произошедшие от главного Атыгаевского:</i> Бабасан Суюндук кара Кадыр Сары баласы Ильтан Итого	200 70 160 210 140 780	600 210 480 630 420 2340	400 140 320 420 280 1560	Волостной султан Абулфеис Габайдуллин
2-я Атыгай Багишевская волость	Атыгай Багыс Ак-киик Баба Кулансу Койли Атыгай Итого	300 100 200 50 200 850	900 300 600 150 600 2550	600 200 400 100 400 1700	Волостной султан Кашынбай Габбасов
3-я Кудайберды Атыгаевская волость	Кудайберды Баимбет Итого	1000 500 1500	3000 1500 4500	2000 1000 3000	В звании волостного султана старшина Музакан Джилгарин
<i>Рода кереевского</i> 4-я Курсары	<i>Роды произошедшие от главного</i>				Для выбора в сии волости волостных султанов на местах

Кереевская	Кереевского: Курсары Бурас Курман Сырын Сагал Сары Есенберды Итого	280 230 120 110 130 840	840 690 360 330 390 2610	560 460 240 220 260 1740	их кочевьев по согласию султанов старшин и народа посланы были при открытии окружного приказа из их волостей
5-я Тувадан Кереевская волость	Тувадан тюбен Худас Ужибек Карамурын и соединено кочующих: часть кыпчакских часть баба атыгаевских часть канжигалинцев и часть чагалановцев Итого	320 180 120 60 80 60 50 70 940	960 540 360 180 240 180 300 210 2820	640 360 240 120 160 120 100 140 1880	султанами и старшинами чиновники
6-я Балтыкучуб Кереевская волость	Балты Кучуб Мураталы Тилес Сибан Кунгун Чагалан Итого	100 150 50 70 150 50 50 620	300 450 150 210 450 150 150 1860	200 300 100 140 300 100 100 1240	В звании волостного султана старшина Итен Яндосов
7-я Исенбакты Кереевская	Чигир Абыз Андагул Мурат и часть курсары Итого	350 130 150 120 80 880	1050 540 450 360 240 2640	100 360 300 240 160 1760	Волостной султан Кенесары Рустемов
8-я Уван Кереевская волость	Уван Бидалы Янсары Чайгус Барганши Чагай Итого	140 175 160 120 110 90 795	420 595 480 360 330 270 2389	280 350 320 240 220 180 1590	Волостной султан Айчувак
9-я Иминалы Кереевская волость	Алдай Кантай Таздар Девлетинбек Бийн Мадьяр Нуралы Нурунбет Култуба Итого	180 160 120 90 75 110 80 50 30 805	540 480 360 270 225 330 240 150 90 2685	360 320 240 180 150 220 160 100 60 1790	Волостной султан Абдилда Аблайханов

Рода Караульского 10-я Джаулубай Караульская волость	Роды произошедшие от Главного Караульского: Джаулубай Идынбай Боккочнар Итого	400 180 100 680	1200 540 300 2040	800 360 200 1360	Волостной султан Сеиткул Чингисов
11-я Атпыжавар Караульская волость	Атпы Жавар Мунтук Сары Кылды Итого	300 200 70 80 50 700	900 600 210 240 150 2100	600 400 140 160 100 1400	Волостной султан Самай Чингисов
12-я Увановская волость	Роды произошедшие от главного увановского Чого уван Жан сары уван Чай гуз уван Байжанин уван Итого	350 120 260 170 200	1050 360 780 510 2700	700 240 520 340 1800	Для выбора в сии волости волостных султанов на местах их кочевьев по согласию султанов и старшин и народа посланы были при открытии окружного приказа из их волостей султанами и старшинами чиновники
Рода Канжыгалинского 14. Канжигалинская волость	Роды произошедшие от главного Канжигалинског о Кама-япар Баранчабак Кылты чар Кошпелды Юлунбет Итого	260 140 160 180 120 860	780 420 480 340 360 2580	520 280 320 360 240 1720	Волостной султан Нурмухамет Сыдынов
Рода Кыпчаковского: 15-я Кулатай кипчаковская	Роды произошедшие от главного кипчаковского: Кулатай Кошвайдар Кудас Кулан Итого	250 200 120 110 680	750 600 360 330 2040	500 400 240 220 1360	Волостной султан Аблай Ишимов
16-я Курлеут Кипчаковская волость	Курлеут Юлуба Айпулядын Мадьяр Итого	320 280 120 50 770	960 840 360 150 2310	640 560 240 100 1540	Волостной султан Нуралы Карачев

Рода атыгаевского отделившиеся и кочующие всегда при старшем султани Габайдулле	Роды произошедшие от главного атыгаевского, составляемые по желанию старшего султана Габайдуллы				В звании волостного султана Бий Куандык Кутмамбетов
17-я Байкиргизская волость	особенною волостью: Байкиргиз Ян-киргиз Итого	175 120 295	525 360 385	350 240 590	
	Всего	13 820	41 430	27 620	

Старшим султаном Кокшетауского внешнего округа был избран внук хана Абылая, сын хана Уали – Губайдулла Уалиханов. Как видно из таблицы, для управления Майлыбалты-Атыгаевской волостью был избран сын Губайдуллы султана Абулфеис. В 1833 году этой волостью управлял другой сын Губайдуллы султана – Болат [Абуев, Жапекова, 2017: 146]. Привлечение казахской знати на царскую службу было частью политики Российской империи и предусматривалось Уставом. Казахская знать, входившая в чиновничий аппарат, получала определенные привилегии и возможности, но на деле лишалась традиционных прав и независимости. Такой подход способствовал укреплению контроля над регионами и обеспечению лояльности местного населения. Вместе с тем, там где власть султана была слабой назначались «почтенные казахи», имевшие чины за «верную службу».

Губайдулла являлся прямым наследником ханского трона и пользовался среди султанов и старшин Среднего жуза большим уважением. В 1822 году Губайдулла султан был избран ханом Среднего жуза. Выборы состоялись во время поминков по случаю годовщины смерти Уали хана. Российская империя, вынашивавшая план подчинения казахских земель, не признала Губайдулла ханом. Для признания своих наследственных прав султан вел переписку с чиновниками Цинской империи. Цинский император стремился ослабить позиции Российской империи в Северном Казахстане, поэтому признал притязания Губайдуллы на ханский трон. Однако до того времени как пришло письмо с согласием императора признать Губайдулла Уалиханова ханом, был открыт Кокшетауский округ и приказ, а Губайдулла стремясь сохранить в своих руках хоть какую-то власть согласился стать старшим султаном [Хафизова, 2019: 169].

Противником открытия внешних округов и сторонником возрождения традиционного института ханства был Торайгыр бий из Каркаралинского округа. Он поддержал Губайдулла султана в его притязаниях на ханский трон, помог организовать встречу султана с цинскими чиновниками у Баянаульских гор, с целью признания Губайдуллы ханом китайской стороной. Информация дошла до русских чиновников. Весной 1825 года к Баянаулу был отправлен начальник отряда Каркаралинского внешнего округа сотник Карбышев. «Сотник Карбышев, пользуясь темнотою ночи и подойдя к самой толпе окружив оную. Они бросились к лошадям, но лошади уже были под стражею пятидесятника Найтина, таким образом взят султан Габайдулла и бий Туруемгыр без всякого кровопролития...» [Исторический архив Омской обл., 122: 3].

После этого события Губайдулла султан стал открыто выступать против колониальной политики, не принял подарки, присланные от российской администрации, и

даже в своем письме генерал-губернатору П.М. Капцевичу требовал уничтожить Кокшетауский приказ.

Из письма Губайдуллы Уалиханова (1825 год): «В прошлом году, во время следования Вами в С.-Петербург, почтенный генерал, в крепости Петропавловской я имел личное с Вами свидание и тут (неразборчиво), но с того времени встречаю я обиды и притиснения: 1) при урочище Кокчетав построено насильно селение и устроен диван, я захвачен был и увезен на линию, и сын мой Булат, бывший в Петербурге для лицезрения Государя Императора, во время обратного следования из Ишима привезен туда же, то при этих обстоятельствах, видя это весь народ большой и средней орды имеют на Вас неудовольствия и потому просят Вас, великий генерал, Кокчетавский диван уничтожить, а киргизам с русскими быть в союзе; если же не уничтожите дивана, то для нас под небом пустоты, а на земле пространства довольно будет, ибо мы ничего противного Российскому государству не делали в уверение чего все султаны, бии и родоначальники приложили свои тамги ... а в удостоверение всего вышенаписанного султан Габайдулла Валиханов прилагает свою печать» [Исторический архив Омской обл., 125: 2].

Несмотря на то что российское правительство отказалось признать ханский титул Губайдуллы и даже приняло по отношению к нему репрессивные меры (он был отправлен в продолжительную ссылку в г. Березов), он упорно титуловал себя в 1830-1840-х гг. в письмах своим родственникам и царским чиновникам разных уровней именно ханом и неоднократно употреблял для их заверения свою ханскую печать [Ерофеева, 2001: 89].

Губайдулла Уалиханов несмотря на многочисленные выступления против колониальной политики (переписка с китайской стороной и событие в Баянауле, возврат подарков и дерзкое письмо с требованием уничтожить приказ и др.) в 30-е гг. был повторно избран на должность старшего султана, а в 1852 году ему было пожаловано дворянское звание. Это можно объяснить тем, что на начальном этапе колониальной политики царским чиновникам приходилось действовать в соответствии с местной обстановкой и прежде всего учитывался авторитет султана в обществе. Из переписки царских чиновников: «Султан сей еще и ныне имеет весьма много преданных ему и по знатности рода своего не может не иметь влияния на народ киргизский по уважению к памяти отца его хана Валия» [Исторический архив Омской обл., 17675: 13].

Казахи, жившие в пределах округов, были ограничены в своих правах кочевать на прежних территориях. Кочевка разрешалась лишь в пределах своего округа и это путало прежние родовые поземельные отношения, привело к подрыву основ патриархально-родового быта, основанного на совместном кочевании родами [Бекмаханов, 1947: 123]. Те казахские роды, которые отказывались принять новое устройство должны были откочевывать на определенное расстояние от внешнего округа. Так, например, против открытия внешнего округа и приказа выступал Сартай султан, в подчинении которого находились казахские роды якшилык-карауыл. В 1824 году, когда казахская знать должна была собраться для принятия нового устройства и присягнуть на верность Российской империи, Сартай Чингисов не только не поехал сам, но и препятствовал поездке туда своего брата Тортай султана (второго мужа ханши Айганым) и его сына Жаналы султана. Царские чиновники называли его мятежником и требовали его откочевки от Кокшетауского округа. В 1832 году он и подвластные ему Якшылык и Чангурчи-Караульские волости в количестве 820 кибиток вошли в состав Кокшетауского внешнего округа.

Тортай султан и Айганым ханша, как и Сартай султан, были противниками Губайдуллы султана и имели с ним разногласия. Однако от мятежного Сартая, открыто выступавшего против введения нового устройства в степи, они отличались тем, что принимали сторону империи, и русские чиновники видели в них, а особенно в ханше Айганым, верных поданных. Взаимные претензии Губайдуллы султана и Айганым ханши делали казахское общество еще более раздробленным. 27 марта 1824 года Омский областной начальник Григоровский писал генерал-губернатору Западной Сибири Капцевичу: «Получил я письменное уведомление от ханши Валиевой и мужа ее султана Тортая, что они придут

на выборы – но не прежде чем в летнее время. А султан Габайдулла уверяет меня, что Тортай отклоняется и имеет намерения откочевать. Ежели и так, то судя по обстоятельствам, можно обойтись и без Тортая, ибо по необходимости впоследствии, чтоб его кочевий другие не заняли, он должен будет искать нашего покровительства» [Исторический архив Омской обл., 299: 268].

Политические разногласия в казахском обществе способствовали укреплению позиций Российской империи на казахской земле. На начальном этапе колониальной политики царским чиновникам приходилось действовать в соответствии с политической обстановкой и прежде всего учитывался авторитет султана в обществе. Привлечение казахской знати на царскую службу было частью политики Российской империи и предусматривалось Уставом 1822 года. Казахская знать, входившая в чиновничий аппарат, получала определенные привилегии и возможности, но на деле лишалась традиционных прав и независимости. Постепенно, для управления округом и волостями все чаще стали назначать не султанов, а «почтенных казахов», имевших чины за «верную службу».

Заключение. Кокшетауский внешний округ был создан на основании принятого в 1822 году Устава о сибирских казахах. Новая административная система была приспособлена к общеимперской и основывалась на территориальном принципе. Те казахские роды, которые отказывались принять новое устройство должны были откочевать на определенное расстояние от внешнего округа. Откочевавшие роды, лишённые лучших пастбищ, со временем были вынуждены возвратиться в родные кочевья и принять новую систему управления.

ЛИТЕРАТУРА

Абуев К.К., Жапекова Г.К. Губайдулла Уалиханов: жизнь и общественно-политическая деятельность. Монография. Кокшетау: РИО КГУ им. Ш. Уалиханова, 2017. 169 с.

Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 годы XIX века. Алма-Ата, 1947. 391 с.

Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: Аркаим, 2001. 157 с.

Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Кн. 21. Омск, 1897

Из опыта работы краеведов Кокчетавской области. Сборник докладов, прочитанных на первой областной конференции научно-практической конференции по краеведению. Кокчетав, 1961. 99 с.

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 299. Л. 124

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 299. Л. 268

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 299. Л. 347-350

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 536. Л. 1-3

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 536. Л. 6

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 536. Л. 7

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 1558. Л. 29-30

Исторический архив Омской области. Ф. 3. Оп. 12. Д. 17675. Л. 13

Исторический архив Омской области. Ф. 366. Оп. 1. Д. 122. Л. 3.

Исторический архив Омской области. Ф. 366. Оп. 1. Д. 125. Л. 2

Медетов Б.О. Социально-экономическое и культурное развитие города Кокчетав и его уезда: Дис. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1992. 170 с.

Хафизова К. Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.

REFERENCES

- Abuev K.K., Zhapekova G.K.* Gubajdulla Ualihanov: zhizn i obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost. Monografiya. Kokshetau: RIO KGU im. Sh. Ualihanova, 2017. 169 p. (In Russian)
- Bekmahanov E.B.* Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka. Alma-Ata, 1947. 391 p. (In Russian)
- Erofeeva I.V.* Simvoly kazahskoj gosudarstvennosti (pozdnee srednevekove i novoe vremya). Almaty: Arkaim, 2001. 157 p. (In Russian)
- Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva.* Kn. 21. Omsk, 1897. (In Russian)
- Iz opyta raboty kraevedov Kokchetavskoj oblasti. Sbornik dokladov, pročitannyh na pervoj oblastnoj konferencii nauchno-prakticheskoy konferencii po kraevedeniyu.* Kokchetav, 1961. 99 p. (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 299. L. 124.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 299. L. 268.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 299. L. 347-350.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 536. L. 1-3.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 536. L. 6.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 536. L. 7.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 1. D. 1558. L. 29-30.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 3. Op. 12. D. 17675. L. 13.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 366. Op. 1. D. 122. L.3.* (In Russian)
- Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti. F. 366. Op. 1. D. 125. L.2.* (In Russian)
- Medetov B.O.* Socialno-ekonomicheskoe i kulturnoe razvitie goroda Kokchetava i ego uezda: Dis. kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1992. 170 p. (In Russian)
- Hafizova K. Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v HVIII–HIH vekah. Monografiya. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 476 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Сатыбаева Айгерім Жанатқызы – Көкшетау қаласының тарихы музейінің Ғылыми зерттеулерді қамтамасыз ету бөлімінің ғылыми қызметкері (020000, Көкшетау қ-сы, Канай би 32, Қазақстан), гуманитарлық ғылымдар магистрі, <https://orcid.org/0009-0006-3986-6217>. E-mail: aygerim.satybayeva.94@mail.ru

Сведения об авторе: Сатыбаева Айгерим Жанатовна – научный сотрудник Отдела научно-исследовательского обеспечения Музея истории города Кокшетау (020000, г. Кокшетау, Канай би 32, Казахстан), магистр гуманитарных наук, <https://orcid.org/0009-0006-3986-6217>. E-mail: aygerim.satybayeva.94@mail.ru

Information about the author: Aigerim Zh. Satybayeva – Researcher in the Department of Research Support of the Museum of the History of the city of Kokshetau (020000, Kanai bi 32, Kokshetau, Kazakhstan), Master of Humanitarian Sciences, <https://orcid.org/0009-0006-3986-6217>. E-mail: aygerim.satybayeva.94@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.09.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 12.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.09.2025.

УДК 323/324 (574)

К ИСТОРИИ РАССЕЛЕНИЯ И ЧИСЛЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКИХ БЕЛОРУСОВ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

А.Б. Калыш¹, С.Б. Саров²

¹КазНУ имени аль-Фараби

²Центральный государственный музей РК

Аннотация. В статье на основе специальной литературы и материалов многотомной Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года анализируются численность и особенности расселения этнических белорусов на территории Северного, Восточного, Юго-Восточного и Южного Казахстана. Установлено, что данный процесс носил преимущественно вынужденный и многоэтапный характер. Первый этап переселения был связан с насильственным выселением части белорусского населения после подавления национально-освободительных выступлений в середине XIX века. Второй этап, охвативший основную массу безземельного крестьянства, сочетал в себе элементы стихийной миграции и организованно-планового переселения, осуществлявшегося в рамках столыпинских аграрных реформ конца XIX – начала XX века. Показано, что процесс формирования белорусской диаспоры на территории Казахстана происходило в тесной взаимосвязи с казачьей колонизацией, а также с миграцией значительной части русско-украинского и других европейских этнических групп в рамках переселенческой политики Российской империи на ее национальных перифериях.

Хронологические рамки исследования охватывают середину XIX – начало XX века, что соответствует периоду начала стихийного, а впоследствии и планового переселения безземельных белорусов, а также контактировавших с ними русских, украинцев и представителей других этносов из Европейской части Российской империи.

Материалы и методы исследования. Основную источниковую базу составили опубликованные материалы Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года по различным уездам Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областей Степного генерал-губернаторства, а также Уральской и Тургайской областей Министерства внутренних дел Российской империи и Сырдарьинской области Туркестанского генерал-губернаторства. Эти данные, наряду с другими источниками, позволили выявить как общие, так и специфические особенности численности и расселения белорусов, а также провести анализ этнодемографических процессов как в целом по территории Казахстана, так и в разрезе шести административно-территориальных областей и входивших в их состав уездов, существовавших в рассматриваемый период.

Использованные статистические материалы были дополнены ограниченным кругом публикаций историков, этнографов и демографов дореволюционного, советского и постсоветского периодов, в которых прямо или косвенно рассматривались отдельные аспекты жизнедеятельности белорусского населения Казахстана.

При этнодемографическом анализе исследуемой группы применялись, во-первых, статистические методы изучения населения, включая метод демографических таблиц; во-вторых, специальные историко-сравнительные и междисциплинарные подходы, в том числе проблемно-хронологический и синхронно-диахронный анализ.

Ключевые слова: этнические белорусы, восточные славяне, казахи, переселение, Казахстан, перепись населения, численность, расселение.

Для цитирования: Калыш А.Б., Саров С.Б. К истории расселения и численности этнических белорусов на территории Казахстана в XIX – начале XX вв. // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 84-105. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.10

XIX – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ БЕЛОРУСТАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫ МЕН САНЫ

А.Б. Қалыш¹, С.Б. Саров²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

²Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейі

Аңдатпа. Мақалада арнайы әдебиеттер мен 1897 жылғы Ресей империясының көптомдық Бірінші жалпы халық санағы материалдары негізінде Қазақстанның солтүстік, шығыс, оңтүстік-шығыс және оңтүстік аймақтарындағы этникалық белорустардың саны мен қоныстану ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері бұл үдерістің негізінен мәжбүрлі және көп кезеңді сипатта болғанын айқындайды. Қоныстанудың алғашқы кезеңі XIX ғасырдың ортасында ұлттық-азаттық көтерілістердің басып-жаншылуынан кейін белорус халқының бір бөлігін күштеп қоныс аударумен байланысты болды. Екінші кезең, жерсіз қалған шаруалардың негізгі бөлігін қамтыған, өздігінен жүріп жатқан көші-қон мен XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Столыпинның аграрлық реформалары аясында ұйымдасқан, жоспарлы қоныстануды ұштастырды. Зерттеуде Қазақстан аумағындағы белорус диаспорасының қалыптасу үдерісі казак әскерінің отарлауымен, сондай-ақ Ресей империясының ұлттық шет аймақтарында жүргізген қоныс аудару саясаты шеңберінде орыс, украин және өзге де еуропалық этностардың жаппай қоныс аударуымен тығыз байланыста жүргені көрсетіледі.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері XIX - шы ғасырдың ортасы мен XX -шы ғасырдың басын қамтиды, бұл жерсіз белорустардың, сондай-ақ Ресей империясының еуропалық бөлігінен олармен байланыста болған орыстардың, украиндардың және басқа этникалық топтардың өкілдерінің стихиялық және кейіннен жоспарланған қоныс аударуының бастапқы кезеңіне сәйкес келеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Негізгі дереккөз базасы 1897 жылғы Ресей империясының Бірінші жалпы халық санағының Дала генерал-губернаторлығының Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының әр түрлі округтері, сондай-ақ Ресей Ішкі Істер министрлігінің Орал және Торғай облыстары бойынша жарияланған материалдары болды. Генерал-губернаторлық. Бұл деректер басқа дереккөздермен қатар белорустардың саны мен қоныстануының жалпы және ерекше белгілерін анықтауға, сондай-ақ, қарастырылып отырған кезеңде жалпы Қазақстан аумағындағы алты әкімшілік-аумақтық облыстар мен оларға кіретін аудандардың контекстінде этнодемографиялық процестерді талдауға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған статистикалық материалдар революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдегі тарихшылардың, этнографтардың және демографтардың Қазақстанның беларусь халқының өмірінің жекелеген аспектілерін тікелей немесе жанама түрде зерттеген шектеулі басылымдарымен толықтырылды. Зерттеу тобына этнодемографиялық талдау жасауда, біріншіден, халықты зерттеудің статистикалық әдістері, оның ішінде демографиялық кестелер әдісі; екіншіден, проблемалық-хронологиялық және синхронды-диахрондық талдауды қамтитын арнайы тарихи-салыстырмалы және пәнаралық тәсілдер.

Тірек сөздер: этникалық белорустар, шығыс славяндар, қазақтар, қоныс аудару, Қазақстан, халық санағы, саны, қоныстану.

Сілтеме жасау үшін: Қалыш А.Б., Саров С.Б. XIX – XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағындағы этникалық белорустардың қоныстану тарихы мен саны // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 84-105 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.10

ON THE HISTORY OF SETTLEMENT AND POPULATION SIZE OF ETHNIC BELARUSIANS IN THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

A.B. Kalysh¹, S.B. Sarov²

¹Al-Farabi Kazakh National University

²Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. Based on specialized literature and the multi-volume *First General Population Census of the Russian Empire* (1897), this article examines the population size and settlement patterns of ethnic Belarusians in the northern, eastern, southeastern, and southern regions of Kazakhstan. It is established that this process was predominantly forced in nature and unfolded in several stages. The first stage of resettlement was associated with the forced deportation of part of the Belarusian population following the suppression of national liberation uprisings in the mid-19th century. The second stage, which involved the majority of the landless peasantry, combined spontaneous migration with organized, planned resettlement carried out within the framework of the Stolypin agrarian reforms of the late 19th – early 20th centuries. The study shows that the formation of the Belarusian diaspora in Kazakhstan was closely interconnected with Cossack colonization processes, as well as with the migration of significant numbers of Russian, Ukrainian, and other European ethnic groups within the resettlement policy pursued by the Russian Empire in its national peripheries.

The chronological framework of the study covers the mid-19th – early 20th century, which corresponds to the period of the beginning of the spontaneous, and subsequently planned, resettlement of landless Belarusians, as well as Russians, Ukrainians and representatives of other ethnic groups from the European part of the Russian Empire who came into contact with them.

Materials and methods of research. The main source base consisted of published materials from the First General Population Census of the Russian Empire in 1897 for various districts of the Ural, Turgai, Akmola, Semipalatinsk and Semirechye regions of the Steppe Governorate-General, as well as the Ural and Turgai regions of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire and the Syrdarya region of the Turkestan Governorate-General. These data, along with other sources, made it possible to identify both general and specific features of the number and settlement of Belarusians, as well as to analyze ethnodemographic processes both in the territory of Kazakhstan as a whole and in the context of six administrative-territorial regions and the districts included in them that existed during the period under review.

The statistical materials used were supplemented by a limited number of publications by historians, ethnographers and demographers of the pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet periods, which directly or indirectly examined individual aspects of the life of the belarusian population of Kazakhstan. In the ethnodemographic analysis of the study group, firstly, statistical methods of population study were used, including the method of demographic tables; secondly, special historical-comparative and interdisciplinary approaches, including problem-chronological and synchronous-diachronic analysis.

Keywords: ethnic belarusians, east slavs, kazakhs, resettlement, Kazakhstan, population census, population size, settlement patterns.

For citation: Kalysh A.B., Sarov S.B. On the history of settlement and population size of ethnic belarusians in the territory of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 84-105. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.10

Введение. Формирование белорусской диаспоры в Казахстане: историко-этнодемографические предпосылки. Процесс формирования белорусской диаспоры на территории современного Казахстана был обусловлен комплексом объективных исторических, политико-административных и социально-экономических факторов. Начальный этап белорусской миграции, отличавшийся незначительными количественными масштабами, был тесно связан со стихийным переселением крестьян восточнославянского

происхождения – преимущественно русских и украинцев, – а также с многоэтническим по составу казачеством. Эти миграционные процессы развивались параллельно с поэтапным, в ряде случаев добровольно-принудительным, включением земель Западного (Младший жуз), Северного и Восточного (Средний жуз) Казахстана в состав Российской империи во второй половине XVIII – начале XX вв.

Результаты и обсуждение. С окончательным присоединением южных и юго-восточных территорий Казахстана в состав Российской империи, а также в результате административно-территориальных реформ 1867–1868 и 1880–1890-х годов, масштабы миграционных потоков существенно возросли. Важную роль в этом сыграло учреждение трех генерал-губернаторств: Оренбургского (включавшего Уральскую и Тургайскую области), Западно-Сибирского (Акмолинская и Семипалатинская области) и Туркестанского (Сырдарьинская и Семиреченская области).

Среди дополнительных факторов, способствовавших миграции населения с территории Белоруссии в регионы современного Казахстана, особое значение имели социально-экономические и политические трансформации Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. Отмена крепостного права в 1861 г. привела к росту аграрного перенаселения и усилению миграционного давления, что стало одним из объективных стимулов переселения восточнославянского населения, включая белорусов, в малозаселенные степные районы империи.

Существенное воздействие на миграционные процессы оказали последствия подавления Польского восстания 1863–1864 гг., охватившего Северо-Западный край, включавший земли современной Белоруссии. Репрессивная политика, проводившаяся в отношении участников народнического движения 1870–1880-х годов, а также членов социал-демократических кружков 1883–1903 гг., обусловила депортацию значительного числа лиц в восточные регионы империи.

В этом контексте показателен пример ссылки белорусского публициста, историка и художника Бронислава Залесского, отбывавшего наказание в Оренбурге и Ак-Мечети в 1848–1853 гг. Значимыми являются и случаи депортации участников восстания 1863 г., в том числе представителей общества филоманов, таких как Адам Сузин и Тамаш Зан, в пределы Оренбургского генерал-губернаторства. Подобные меры, сочетавшие политическую изоляцию с пространственным рассредоточением, способствовали формированию этнокультурного присутствия белорусов на территории дореволюционного Казахстана [Терешкович, 2004: 67–191; Kordowicz, 1955; Белоруссия и Россия, 1998: 11–30; Бич, 1973; Цабан, 2020: 191–198].

Качественно новый этап миграции восточнославянских этносов, включая белорусов, был инициирован принятием Временных правил о переселении крестьян от 10 июля 1881 г., закона «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли» от 13 июля 1889 г., а также строительством Сибирской железнодорожной магистрали (1903 г.) [Бекмаханова, 1986: 93–94].

Роль столыпинской аграрной реформы и миграционных процессов в переселении белорусов в Казахстан (конец XIX – начало XX вв.)

Значительное влияние на крестьянскую миграцию в Казахстан оказала реализация столыпинской аграрной реформы начала XX века. В этот период организованно-плановое переселение приобрело массовый характер, охватив широкие слои крестьянства и в наибольшей степени затронув северо-восточные регионы Казахстана, прежде всего Акмолинскую и Семипалатинскую области [Липинский, 1978].

Усилению миграционных процессов способствовали и последствия Первой мировой войны, особенно для населения белорусских губерний – Минской, Гродненской и Могилевской. Эти территории стали ареной сосредоточения войск Варшавского и Виленского военных округов, противостоявших армиям Германской и Австро-Венгерской империй. Местное население, включая белорусов, активно мобилизовывалось в военные формирования, понесшие значительные потери на фронтах, особенно в 1915–1917 годах.

Военные действия обусловили масштабную эвакуацию государственных учреждений и промышленных предприятий, а также массовый исход беженцев на восток Российской империи – в Сибирь и Казахстан [Смолянинов, 2014].

Объективным источником для изучения динамики расселения белорусов в Казахстане на рубеже XIX–XX вв. являются статистические материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. Проведение переписи было инициировано П.П. Семеновым-Тянь-Шанским, а публикация итоговых данных – осуществлена под руководством Н.А. Тройницкого. Согласно ее результатам, на территории Казахстана проживало около 520 тыс. русских, 86,5 тыс. украинцев и лишь 515 этнических белорусов. Эти данные свидетельствуют как о незначительном масштабе белорусской миграции в указанный период, так и о возможной статистической недоучтенности вследствие ассимиляционных процессов [Тройницкий, 1897].

Большинство безземельных крестьян-переселенцев, следуя примеру ранее осевших восточнославянских и европейских колонистов, предпочитали обосновываться вдоль российско-казахской пограничной зоны. Начиная с XVIII века, эти территории привлекали как казачью колонизацию, так и стихийную миграцию крестьян. Белорусы, аналогично русским и украинцам, стремились к поселению в уездах Акмолинской и Семипалатинской областей (в составе Западно-Сибирского, а позднее – Степного генерал-губернаторства), охватывавших территории современного Северного и Северо-Восточного Казахстана. Их привлекательность определялась благоприятными природно-климатическими условиями, наличием водных ресурсов, плодородных почв и обширных пастбищ, создававших условия для ведения земледелия и животноводства.

Рассматриваемые миграционные процессы протекали в контексте реализации столыпинской аграрной реформы, основной целью которой было развитие капиталистических отношений и укрепление экономических основ Российской империи. При этом реформа ориентировалась преимущественно на экстенсивное освоение малообжитых территорий – Сибири и национальных окраин, включая Казахстан. Такая политика была обусловлена слабым развитием аграрного сектора и низким уровнем индустриализации, что побуждало правительство использовать периферийные регионы как источник природных ресурсов, рынок сбыта и сферу вложения капитала. Для этого требовались значительные трудовые ресурсы, избыточные в европейской части империи в условиях дефицита пахотных земель после отмены крепостного права.

Переселенческая политика выполняла две взаимосвязанные функции: 1) частичное решение аграрной проблемы за счет расселения безземельных крестьян; 2) обеспечение притока рабочей силы в экономически значимые, но слабо освоенные регионы.

Важным инструментом этой политики стало планомерное изъятие земель у казахского населения. Согласно «Степному положению» 1891 года, все земли Казахского края признавались государственной собственностью Российской империи и временно передавались в бессрочное пользование местным жителям. Однако на практике значительная их часть отходила переселенцам и казачьим станицам, что ограничивало хозяйственные и правовые возможности казахов-кочевников.

В результате осуществления колонизационной аграрной политики происходил систематический отвод земель, ранее использовавшихся в качестве сезонных пастбищ, что негативно отражалось на традиционном укладе жизни коренного населения, способствовало нарушению экономического баланса и вызывало рост социальной напряженности, сопровождавшейся протестными настроениями.

В конце XIX – начале XX вв. царское правительство инициировало масштабную кампанию по ревизии земельных угодий на территории Казахстана, входившего в состав Оренбургского, Степного и Туркестанского генерал-губернаторств. Основной целью этих мероприятий являлось официальное наделение землей вновь прибывших крестьян-переселенцев во всех шести областях региона.

Реализация данной стратегии была возложена на специальные статистические экспедиции под руководством Ф.А. Щербины, П.А. Скрыплева, П.П. Румянцева, А.В. Перплетчикова, В.К. Кузнецова и др., действовавшие в 1896–1913 гг. Их задачей было проведение полевых обследований и сбор детализированных сведений о десятках миллионов гектаров так называемых «свободных» земель, пригодных для включения в переселенческий фонд. Эти работы сопровождались значительным сокращением земельных наделов у оседлого, полуоседлого и кочевого казахского населения.

Результатом деятельности экспедиций стало издание 35 томов статистических «Материалов по киргизскому землепользованию», содержащих обширные данные по численности населения, родоплеменному составу, структуре хозяйства и иным аспектам жизнеустройства казахов-кочевников [Масанов, 1995: 18–19; Волкова, 1982; Тасилова, 2011]. Дополнительным источником информации выступили более 200 ежегодных «Обзоров областей», охватывающих Акмолинскую, Семипалатинскую, Уральскую, Тургайскую, Семиреченскую и Сырдарьинскую области. Эти публикации представляют собой комплекс уникальных сведений о социально-экономическом положении и хозяйственной деятельности коренного населения региона (Рис. 1, 2).

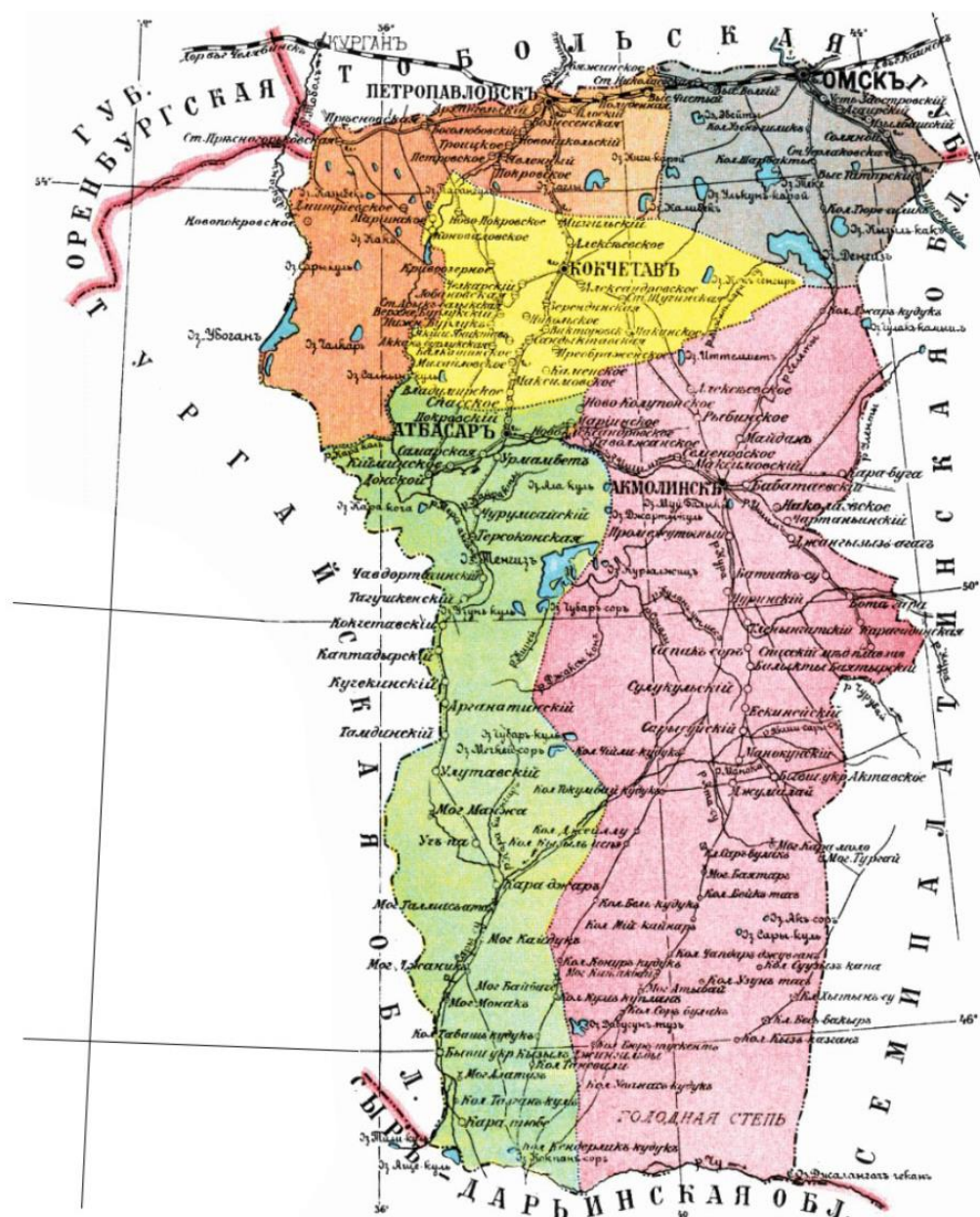

Рис. 1. Территория Акмолинской области в 1897 году.

Проведенные меры способствовали значительному увеличению потока переселенцев в Казахстан. Руководство данным процессом осуществлялось через специально созданное Переселенческое управление, с 1905 г. включенное в состав Главного управления землеустройства и земледелия Министерства внутренних дел Российской империи. Существенную роль сыграли законодательные акты 1903, 1904 и 1905 гг., значительно расширившие права и льготы переселенцев, включая обеспечение путевыми и продовольственными пособиями, оказание медицинской помощи, льготные железнодорожные тарифы, а также предоставление единовременных ссуд в размере 100 руб. на обустройство хозяйства [Ефремов, 1941: 18–20; Емельянова, 2009].

Для привлечения переселенцев – преимущественно из числа русских, украинцев, белорусов и других этносов европейской части империи – был создан специальный переселенческий фонд. Только в Акмолинской и Семипалатинской областях Степного края к 1 января 1908 г. в его распоряжении находилось около 1,2 млн десятин земли, что обеспечивало возможность выделения переселенцам в среднем по 10–15 десятин на душу мужского пола [Из материалов, 1918: 15].

Статистические материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. подтверждают выявленные выше тенденции, связанные с этнодемографическими процессами и предпочтениями переселенцев при выборе территорий северной и северо-восточной части Казахстана.

Так, в городах и уездах этих двух регионов было сосредоточено от 46,1 % до 69,9 % всего восточнославянского населения Казахстана (русских, украинцев и белорусов) (см. табл. 1). Наибольшую привлекательность для переселенцев представляла Акмолинская область, включавшая Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Омский и Петропавловский уезды. Переселение в данный регион началось уже с 1820-х гг., прежде всего в ходе казачьей колонизации вдоль Иртыша и Ишима. К 1863 г. здесь насчитывалось около 20 станиц и поселений с 23,6 тыс. казачьего населения [Красовский, 1868: 225–247].

Миграция усилилась в 1880–1890-е гг., и к 1894 г. численность восточнославянских и других контактирующих с ними переселенцев достигла 75 тыс. человек [ПВПНРИ, вып. LXXXI, 1904: 50].

Согласно данным переписи 1897 г., в Акмолинской области проживало 682 608 человек, в том числе: казахов – 427 389 (62,6 %), русских – 174 293 (25,5 %), украинцев – 51 103 (7,5 %), белорусов – 246 человек, что составляло 47,8 % всех белорусов дореволюционного Казахстана [Бекмаханова, 1986: 135–136, 142]. Большинство белорусов (73,6 %) проживало в сельской местности, благоприятной для ведения традиционного богарного земледелия, типичного для их исторической родины.

Из пяти уездов области 34,2 % белорусов предпочли территории северо-западной части – Петропавловский уезд, где значительную роль играло присутствие многочисленного русско-украинского населения (49,0 %) [ПВПНРИ, вып. LXXXI, 1904: 2–3]. Существенное значение имела и близость к Тобольской губернии, в которой преобладал данный этнический компонент (русские — 88,6 %, украинцы – 2,6 %, белорусы – около 4,6 тыс. человек, или 0,3 %) [ПВПНРИ, вып. LXXVIII, 1905: 76].

Численность и расселение белорусов Северного и Восточного Казахстана в 1897 году [ПВПНРИ, вып. LXXXI, 1904: 50; ПВПНРИ, вып. LXXXIV, 1905: 54]

Таблица 1.

Области и уезды	Всего		В том числе		В том числе	
	абс.	%	мужчины	%	женщины	%
1	2	3	4	5	6	7
Акмолинская область						
Всего по области	246	100,0	142	100,0	104	100,0
в городах	65	26,4	38	26,8	27	26,0
в уездах без городов	181	73,6	104	73,2	77	74,0
Акмолинский уезд	15	6,1	11	7,8	4	7,8
г. Акмолинск	8	12,3	6	15,8	2	15,8
уезд без города	7	3,9	5	4,8	2	4,8
Атбасарский уезд	8	3,3	5	3,5	3	2,9
уезд без города	8	4,4	5	4,8	3	3,9
Кокчетавский уезд	63	25,6	33	23,2	30	28,9
уезд без города	63	34,8	33	31,7	30	39,0
Омский уезд	76	30,9	43	30,3	33	31,7
г. Омск	57	87,7	32	84,2	25	92,6
уезд без города	19	10,5	11	10,6	8	10,4
Петропавловский уезд	84	34,2	50	35,2	34	32,7
уезд без города	84	46,4	50	48,1	34	44,2
Семипалатинская область						
Всего по области	114	100,0	58	100,0	56	100,0
в городах	105	92,1	52	89,7	53	94,6
в уездах без городов	9	7,9	6	10,3	3	5,4
Зайсанский уезд	1	0,9	1	1,7	0	0,0
г. Зайсан	—	—	—	—	—	—
уезд без города	1	11,1	1	16,7	0	0,0
Павлодарский уезд	4	3,5	2	3,4	2	3,6
г. Павлодар	4	3,8	2	33,3	2	3,8
Усть-Каменогорский уезд	104	91,2	55	89,7	54	92,8
г. Усть-Каменогорск	96	91,4	50	90,4	51	92,4
уезд без города	8	88,9	5	83,7	3	100,0

Вторым по значимости направлением расселения белорусов стал самый северный – Омский уезд (30,9 %), что объяснялось исторически сложившейся здесь компактной русско-украинской средой, сформировавшейся с первой трети XVIII в. В остальных трех уездах – Акмолинском, Атбасарском и Кокчетавском – с преобладающим казахским населением (89,8–86,4–50,8 %) численность восточнославянских этносов, включая белорусов, была незначительной: русские составляли соответственно 5,0–10,6–30,9 %, украинцы – 2,8–2,2–12,4 %. В Кокчетавском уезде проживало лишь 25,6 % всех белорусов Акмолинской области.

Характерной демографической особенностью этих уездов являлся заметный перевес мужчин над женщинами (57,7 % против 42,3 %). Дефицит женщин своей национальности способствовал росту доли национально-смешанных браков, преимущественно с русскими и украинками, что в последующем приводило к утрате вторым поколением белорусов родного языка и этнической идентичности, аналогично процессам, происходившим у других европейских этносов в регионе.

Рис. 2. Территория Семипалатинской области в 1897 г.

Если обратиться к Семипалатинской области, то она занимала особое место в расселении белорусов: здесь была сосредоточена вторая по численности белорусская диаспора не только в рамках рассматриваемого региона, но и в масштабах всего Казахстана. Переселенческое движение в данной области осуществлялось преимущественно за счет казачьего и русско-украинского населения. Начальный этап освоения территории вдоль р. Иртыш, включая основание крепостей и поселений, относится к 1720-м годам [Аполлова, 1976: 122–162; Крих, 2006, 2012]. Существенное влияние на дальнейший миграционный процесс оказала столыпинская аграрная реформа.

По данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., в Семипалатинской области проживало 65 062 русских (9,5 % населения области) и 3 257 украинцев (0,5 %). Белорусов насчитывалось 114 человек, что составляло 22,2 % от их общей численности в Казахстане [ПВПНИ, вып. LXXXIV, 1905: 54]. При этом территории Семипалатинского и Каркаралинского уездов практически не привлекали белорусских переселенцев, а в Зайсанском и Павлодарском уездах их численность была минимальной.

Особенностью Семипалатинской области являлось абсолютное преобладание городских белорусов, на долю которых приходилось 92,1 % от общего числа представителей

данного этноса в регионе. Высокая степень их урбанизации объясняется как успешной адаптацией к условиям городской инфраструктуры, так и концентрацией в уездном центре — городе Усть-Каменогорске. Здесь существовали благоприятные условия для занятия торговлей, строительством, извозным промыслом, а в пригородной зоне — для традиционного земледелия, бахчеводства, огородничества и пчеловодства.

Существенное влияние на активизацию переселенческого движения в регион оказал фактор близости к Семипалатинской области сопредельных территорий Томской губернии, прежде всего Змеиногорского уезда. В Томской губернии проживало 4 586 белорусов (0,2 %), 1 658,0 тыс. русских (86,0 %) и 99,3 тыс. украинцев (5,2 %) [ПВПНРИ, вып. LXXIX, 1904: V, 70].

В целом, в результате вышеуказанных этнодемографических процессов удельный вес коренного казахского населения к началу XX века сократился по сравнению с серединой XIX века в Акмолинской области на 25,9 %, а в Семипалатинской — на 15,2 % [Обзор Акмолинской области, 1915: табл. 1; Обзор Семипалатинской области, 1915: табл. 1].

Следующим компактным регионом расселения белорусов являлись территории Южного и Юго-Восточного Казахстана, входившие в административные границы Туркестанского генерал-губернаторства и представленные землями Сырдарьинской и Семиреченской областей.

Крупнейшей по площади из них была Сырдарьинская область, занимавшая 452,8 тыс. кв. верст (504,7 тыс. км²) и располагавшаяся по среднему и нижнему течению р. Сырдарьи. В административном отношении она подразделялась на Ташкентский, Аулиеатинский, Шымкентский, Перовский и Казалинский уезды, а также Амударьинский отдел (Рис. 3). Ведущее место по численности белорусов занимал Аулиеатинский уезд, в котором было сосредоточено 50,6 % их общеобластной численности.

Такое распределение объясняется благоприятными условиями для ведения сельского хозяйства: наличие плодородных земель, а также водных ресурсов - рек Талас, Чу, Аспара и озер Акколь, Биликоль, Кашкентениз. В отличие от других уездов, в Аулиеатинском белорусское население было расселено равномерно как в сельской, так и в городской местности. Привлекательным центром миграции выступал уездный центр – город Аулие-Ата, где проживало 52,6 % всех белорусов области.

Рис. 3. Территория Сырдарьинской области в 1897 г.

Второе место по численности и удельному весу белорусов в Сырдарьинской области занимал Ташкентский уезд, где их доля достигала 38,3%. Следует отметить, что город Ташкент был не только административным центром уезда и области, но и всего Туркестанского генерал-губернаторства. Здесь проживало 47,4% всех городских белорусов региона.

Сравнительно незначительная численность белорусского населения фиксировалась в соседнем Шымкентском уезде, где его удельный вес составлял 11,1% от областных показателей. Причем белорусы здесь полностью относились к сельскому населению. Для них, так же как и для взаимодействовавшего с ними русско-украинского переселенческого населения, предпочтительными являлись территории с благоприятными природно-климатическими условиями для ведения сельского хозяйства, обеспеченные достаточными водными ресурсами.

В то же время два других уезда с абсолютным преобладанием коренного казахского населения – Казалинский и Перовский – не привлекали мигрантов из числа белорусов, что, вероятно, было связано с менее благоприятными условиями для их хозяйственной и социальной адаптации.

Численность и расселение белорусов Южного и Юго-Восточного Казахстана в 1897 году [ПВПНРИ, вып. LXXXVI, 1905: 56; ПВПНРИ, вып. LXXXV, 1905: 52]

Таблица 2.

Области и уезды	Всего		В том числе		В том числе	
	абс.	%	мужчины	%	женщины	%
Сырдарьинская область						
Всего по области	81	100,0	48	100,0	33	100,0
в городах	38	46,9	22	45,8	16	48,5
в уездах без городов	43	53,1	26	54,2	17	51,5
Ташкентский уезд	31	38,3	21	43,8	10	30,3
г. Ташкент	18	47,4	13	59,1	5	31,3
уезд без города	13	30,3	8	30,8	5	29,4
Аулиеатинский уезд	41	50,6	21	43,8	20	60,6
г. Аулиеата	20	52,6	9	40,9	11	68,8
уезд без города	21	48,8	12	46,2	9	52,9
Шымкентский уезд	9	11,1	6	12,5	3	9,1
уезд без города	9	20,9	6	23,1	3	17,6
Семиреченская область						
Всего по области	15	100,0	11	100,0	4	100,0
в городах	11	73,3	7	63,6	4	100,0
в уездах без городов	4	26,7	4	36,4	0	0,0
Верненский уезд	3	20,0	3	27,3	0	0,0
г. Верный	1	9,1	1	14,3	0	0,0
уезд без города	2	50,0	2	50,0	0	0,0
Жаркентский уезд	1	6,7	1	9,1	0	0,0
г. Жаркент	1	9,1	1	14,3	0	0,0
Пишпекский уезд	7	46,7	3	27,3	4	100,0
Пржевальский уезд	4	26,7	4	36,4	0	0,0

Крайне незначительным был удельный вес белорусов в соседней Семиреченской области. Из шести уездов, входивших в ее административное подчинение, четыре (Верненский, Жаркентский, Капальский, Лепсинский) изначально были заселены преимущественно казахами, а два остальных – Пишпекский и Пржевальский – кыргызами (Рис. 4).

Рис. 4. Территория Семиреченской области в 1897 г.

Согласно данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г., из проживавших в области 15 белорусов лишь 26,7 % приходились на первые два казахских уезда, причем в двух других их присутствие переписью не зафиксировано. Напротив, большинство – 73,3 % – было сосредоточено в кыргызских уездах (Табл. 2), где также наблюдалось преобладание городских белорусов над сельскими. Вместе с тем, к первому десятилетию XX в. белорусы начинают появляться и в ранее их не населенных уездах, что происходило параллельно с ростом численности этнических русских и украинцев. Эти тенденции зафиксированы в ряде специализированных исследований [Велецкий, 1916; Румянцев, 2000; Брусина, 2001].

Рис. 5. Территория Уральской области в 1897 г.

Относительно небольшим регионом расселения белорусов (11,5 % от общей численности в Казахстане) являлась территория Западного Казахстана в составе Уральской и Тургайской областей Степного генерал-губернаторства. При рассмотрении первой из них (Рис. 5) следует отметить, что Уральская область была одной из первых исконно казахских территорий, подвергшихся проникновению и заселению беглыми казаками в 20–40-е гг. XVII в. Позднее она стала объектом колонизации Яицкого казачьего войска, которому были предоставлены наиболее плодородные земли, пастбища и богатые рыбными ресурсами участки в рамках «десятиверстной полосы» по правому берегу реки Урал, тогда как левобережье сохранялось за казахским населением. В этой части Казахстана уже в 1620 г. был основан Гурьевский городок, а в 1640 г. укреплен. Дополнительные привилегии войску были дарованы в 1775 г., с момента преобразования Яицкого казачьего войска в Уральское.

Миграционные притоки усиливались за счет беженцев из числа русско-украинского населения, а с 1870-х гг. XIX в. – с началом организованного крестьянского переселенческого движения [Абдиров, 1994; История казачества, 1995; Фризен, 2012: 55–57;

Sarsembayev, 2025: 17–22]. Согласно переписи 1897 г., из 63 белорусов, проживавших в Уральской области, 96,8 % были расселены на территории всех четырех ее уездов – Уральского, Гурьевского, Калмыковского и Темирского (см. табл. 3), причем большинство составляло сельское население.

Особенно выделялся Уральский уезд, где проживало 80,3 % всех белорусов области. Здесь, при общей численности населения в 293,6 тыс. чел., доля этнических русских составляла 42,3 %, украинцев – 0,7 %, а казахов – 51,4 % [ПВПНРИ, вып. LXXXVIII, 1904: 48–49]. В остальных трех уездах доля казахов варьировала от 81,7 % до 99,0 %. В период столыпинской аграрной реформы численность восточнославянского населения, включая белорусов, начала возрастать, особенно в Гурьевском и Калмыковском (с 1899 г. – Лбищенском) уездах, тогда как доля коренного казахского населения постепенно снижалась [Тургайско-Уральский переселенческий район, 1908].

Численность и расселение белорусов Западного Казахстана в 1897 году [ПВПНРИ, вып. LXXXVIII, 1904: 48; ПВПНРИ, вып. LXXXVII, 1904: 38; ПВПНРИ, вып. LXXXII, 1904: 54].

Таблица 3

Области и уезды	Всего		В том числе		В том числе	
	абс.	%	мужчины	%	женщины	%
Уральская область						
Всего по области	57	100,0	35	100,0	22	100,0
в городах	10	17,5	6	17,1	4	18,2
в уездах без городов	47	82,5	29	82,9	18	81,8
Уральский уезд	45	86,0	28	80,0	17	77,3
г. Уральск	2	20,0	2	33,3	0	0,0
г. Илецк	–	–	–	–	–	–
уезд без города	43	91,5	26	89,7	17	94,4
Гурьевский уезд	4	7,0	2	5,7	2	9,1
г. Гурьев	2	20,0	1	16,7	1	25,0
уезд без города	2	4,3	1	3,4	1	5,6
Калмыковский уезд	2	3,5	2	5,7	0	0,0
г. Калмыков	1	10,0	1	16,7	0	0,0
уезд без города	1	2,1	1	3,4	0	0,0
Темирский уезд	6	10,5	3	8,6	3	13,6
г. Темир	5	50,0	2	33,3	3	75,0
уезд без города	1	2,1	1	3,4	–	–
Тургайская область						
Всего по области	2	100,0	2	100,0	0	0,0
в уездах без городов	2	100,0	2	100,0	0	0,0
Актюбинский уезд	2	100,0	2	100,0	0	0,0
уезд без города	2	100,0	2	100,0	0	0,0
Закаспийская область						
По области	180	100,0	163	100,0	17	100,0
в городах	106	58,9	103	63,2	3	17,6
в уездах без городов	74	41,1	60	36,8	14	82,4
Мангышлакский уезд	–	–	–	–	–	–
ф. Александровский	–	–	–	–	–	–
уезд без города	–	–	–	–	–	–

Очень незначительным был удельный вес белорусов в Тургайской области, включавшей Актюбинский, Иргизский, Костанайский и Тургайский уезды (Рис. 6). По данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., их проживание фиксировалось лишь в Актюбинском (бывшем Илецком) уезде. При общей численности населения последнего в 115,2 тыс. чел. удельный вес русских составлял 2,8 %, украинцев – 0,9 %, тогда как казахов – 95,1 %. В целом по области аналогичные показатели имели сходный характер с незначительными вариациями: при общей численности населения в 453,4 тыс. чел. русские составляли 6,7 %, украинцы – 1,0 %, казахи – 90,6 % [ПВПНРИ, вып. LXXXVII, 1904: 38–39].

Ситуация с переселением белорусских крестьян, как и русских, украинцев и представителей других народов, изменилась в конце XIX — начале XX вв. Существенное влияние оказали два фактора: успешная реализация столыпинской аграрной реформы и строительство железнодорожных магистралей. Введение в 1904 г. движения поездов по линии Оренбург – Ташкент (протяженностью около 1,7 тыс. км) и открытие в 1913 г. железнодорожного сообщения Троицк – Кустанай [Асылбеков, 1973; Омаров, 1997] значительно активизировали миграционные потоки восточнославянских этносов.

Новая волна переселенцев проявляла наибольший интерес к землям Актюбинского и Костанайского уездов, обладавших благоприятными для ведения хозяйства природно-климатическими условиями. Помимо функционирующих железнодорожных линий, важным фактором была обеспеченность водными ресурсами: в Актюбинском уезде – реки Илек, Иргиз, Жем, Малая Хобда; в Костанайском – крупные реки Тобол, Кумак, Обаган, а также озера Айке, Жетыколь, Кусмурын, Шалкар и др.

Однако адаптация к местным условиям проходила не всегда успешно. По наблюдению А. Городинского, в селе Луговом Домбаровской волости Костанайского уезда «в хатах белорусов-могилевцев гуляет ветер; попав из родной лесистой местности в степную ... положительно бедствуют, несмотря на то, что пос. Луговой находится в хороших условиях» [Костанайская область, 2003: 126–128].

Рис. 6. Территория Тургайской области в 1897 г.

Что касается Мангышлакского уезда Закаспийской области, то его жаркий и засушливый климат, полностью непригодный для ведения традиционного земледелия, обуславливал отсутствие белорусского и украинского населения, что фиксирует перепись 1897 г. В то же время в других пяти уездах области (Ашхабадском, Красноводском, Мервском, Тедженском) проживало 180 белорусов, более половины из которых относились к городскому населению уездных центров [ПВПНРИ, вып. LXXXII, 1904: 54–55].

Выводы: Таким образом, в конце XIX – начале XX вв. на территории дореволюционного Казахстана рост численности европейского населения, в том числе белорусов, происходил преимущественно за счет механического прироста, а не вследствие естественного демографического воспроизводства. На этот процесс оказывал влияние комплекс факторов:

1. Историческая длительность формирования восточнославянского населения (прежде всего русских и украинцев) в Западном, Северном и частично Северо-Восточном Казахстане, берущая начало в казачьей колонизации 1620–1640-х гг. вдоль рек Урал и Орь. Здесь, наряду со стихийным переселением крестьян, важную роль сыграла экспансия Российской империи в XVIII в., сопровождавшаяся строительством укрепленных пунктов, станиц и городков

вдоль Иртыша и созданием Иртышской линии (1715–1720-е гг.). Существенное влияние имела деятельность прииртышских казаков Сибирского казачьего войска, а также приток беженцев-крестьян из числа восточнославянских этносов.

2. Отмена крепостного права в 1861 г. в губерниях Российской империи, особенно в центральных и западных, и связанные с этим социально-экономические трудности - ограниченный выход из крепостной зависимости, долговая зависимость от помещиков и кулаков. С этого времени усилились масштабы стихийного переселения безземельного русско-украинского и частично белорусского крестьянства в национальные окраины России, включая Сибирь и Казахстан.

3. Военное присоединение и административно-территориальные реформы в Южном и Юго-Восточном Казахстане (1867–1868 гг.), приведшие к разделению территории на три генерал-губернаторства, семь областей и двадцать шесть уездов. Реформы 1890–1891 гг. усилили миграционные потоки, передав Акмолинскую, Семипалатинскую и Семиреченскую области в ведение Степного генерал-губернаторства (центр — г. Омск), Уральскую и Тургайскую области — Министерству внутренних дел, а уезды Сырдарьинской области — Туркестанскому генерал-губернаторству.

4. Миграционные предпочтения белорусов, аналогичные выбору русских и украинцев, ориентировались на освоенные северные области, уезды и волости с высоким удельным весом восточнославянского населения, близкого им по этнокультурным параметрам. Значение имели также благоприятные природно-климатические условия, обеспечивавшие развитие земледелия, пастбищного животноводства, подсобных промыслов (рыболовство, извозное дело). Города областного и уездного уровня предоставляли дополнительные, более квалифицированные виды занятости. Вновь осваиваемые земли в основном использовались под зерновое хозяйство, тогда как животноводство развивалось медленнее. В структуре скота преобладал крупный рогатый скот, в отличие от казахского хозяйства, где доминировали лошади и овцы.

5. Планомерная переселенческая политика в рамках столыпинской аграрной реформы в конце XIX – начале XX вв., соответствовавшая колониальной стратегии Российской империи по освоению национальных окраин. Она способствовала росту численности и удельного веса восточнославянских этносов (русских, украинцев, белорусов) и других групп европейского происхождения. При этом территория дореволюционного Казахстана по площади в десятки раз превосходила регионы исхода мигрантов, что создавало значительные возможности для размещения новых переселенцев.

Заключение. В целом, белорусы, хотя и составляли относительно малую часть восточнославянского массива в дореволюционном Казахстане, следовали общим миграционным маршрутам, обусловленным природно-климатическими, хозяйственными и социальными факторами. Их расселение концентрировалось преимущественно в районах с уже освоенной земледельческой инфраструктурой и высокой долей русско-украинского населения, что облегчало адаптацию. При этом уровень их участия в городской жизни был ниже, чем в сельском хозяйстве, а структура хозяйства в значительной мере повторяла модель русских и украинских переселенцев, с доминированием зернового производства. Хотя в сравнении с другими восточнославянскими группами белорусы имели меньший удельный вес, их присутствие способствовало этнокультурному разнообразию и социально-экономическому освоению южных и северных регионов Казахстана в конце XIX – начале XX вв.

ЛИТЕРАТУРА

- Абдиров М.Ж.* История казачества Казахстана. Алматы: Казахстан, 1994. 160 с.
- Аполлова Н.Г.* Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX в. М.: Наука, 1976. 371 с.
- Асылбеков М.Х.* Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (конец XIX – начало XX в). Алма-Ата: Наука, 1973. 362 с.

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1986. 245 с.

Белоруссия и Россия: общества и государства / Отв. ред. и сост. Д.Е. Фурман. М.: Права человека, 1998. 432 с.

Бич М.О. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883–1903 гг. Минск: Наука и техника, 1973. 232 с.

Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. М.: Восточная литература, 2001. 240 с., ил., карты.

Велецкий С.Н. Семиреченская область и ее колонизация. Верный: [б.и.], 1916. 62 с.

Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей: автореф. дисс... канд. ист. наук. М., 1982. 25 с.

Ефремов П.И. Столыпинская аграрная политика. М.: Соцэкгиз, 1941. 186 с.

Емельянова Т.В. Главное управление землеустройства и земледелия России в 1905–1914 гг.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук. СПб., 2009. 26 с.

Из материалов по земельному вопросу в Азиатской России. СПб., 1918. Вып. VI. 218 с.

История казачества Азиатской России: в 3-х томах. / Гл. ред. В.В. Алексеев. Т. 1. Екатеринбург: НИСО УрО РАН, 1995. 267 с.

Костанайская область: прошлое и настоящее. В 2-х частях. Часть 1. / Под ред. И.К. Тернового. Костанай: ОАО «Костанайский печатный двор», 2003. С. 126-128.

Красовский И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Часть III. СПб.: Типография Траншеля, Ретгера и Шнейдера, 1868. II, 264 с., 3 табл., 2 л.к.

Крих А.А. Этническая история русского населения Среднего Прииртышья (XVII–XX века). Омск: Наука, 2012. 296 с.

Крих А.А. Иноэтнические компоненты в составе русского старожильского населения Среднего Прииртышья в XVIII – 80-е гг. XIX в.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Омск, 2006. 26 с.

Липинский Л.П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. Минск: Изд-во БГУ, 1978. 221 с.

Лосинский Н.Б. Революционно-народническое движение в Белоруссии. 1870–1884 гг. Минск: Наука и техника, 1983. 223 с.

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. М.: Горизонт, 1995. 320 с.

Омаров А.Д. История железных дорог Казахстана. Алматы: Баур и К, 1997. 287 с.

Обзор Акмолинской области за 1914 г. Омск: Акмолинский обл. стат. комитет, 1915. 136 с.

Обзор Семипалатинской области за 1914 г. Семипалатинск: Типо-Лит. Тор. Дома «Плещеев и К», 1915. 132 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи (далее: ПВПНИ), 1897 г. Вып. LXXVIII. Тобольская губерния. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография «Пушкинская Скоропечатня», 1905. XLVII, 247 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXIX. Томская губерния. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография Сиб. акц. и писчебум. Дела в России «Слово», 1904. XXVI, 246 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXI. Акмолинская область. Под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: «Центральная» типо-литография М.Я. Минкова, 1904. X, 135 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXII. Закаспийская область. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография кн. В.П. Мещерского, 1904. XVI, 170 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXIV. Семипалатинская область. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография кн. В.П. Мещерского, 1905. XII, 148 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXV. Семиреченская область. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография т-ва «Народная польза», 1905. XII, 149 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXVI. Сырдарьинская область. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография т-ва «Народная польза», 1905. XVI, 208 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXVII. Тургайская область. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография «Слово», 1904. XII, 103 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. LXXXVIII. Уральская область. / под ред. Н.А. Тройницкого: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: Типография «Слово», 1904. XII, 125 с.

Румянцев П.П. Уезды Жетысу / Сост. *Ж.Кариева, Б.Нуржекеева*. Алматы: Жалын, 2000. 331 с.

Смольянинов М.М. Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг. Минск: Беларус. навука, 2014. 490 с.

Тасилова Н.А. «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары» – Қазақстан тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 113 б.

Тургайско-Уральский переселенческий район. Краткий стат. обзор за 1907 г. Оренбург, Тургайск.-Уральск. переселенч. организация, 1908. VI, С. 26, 54.

Терешкович П.В. Этническая история Белоруси XIX – начала XX в. Минск: Изд-во БГУ, 2004. 223 с.

Фризен Д.Я. Крестьяне-переселенцы в Западном Казахстане в XIX – начале XX вв. // Историческая и социально образовательная мысль. 2012. № 3 (13). С. 55-57.

Цабан В. О ссылке участников январского восстания на водворение в Оренбургскую губернию // X-е Большаковские чтения «Оренбургский край как историко-культурный феномен». Оренбург: Оренб. гос. пед. университет, 2020. С. 191–198.

Kordowicz W. Konstanty Kalinowski. Rewolucyjna demokracja polska w powstaniu stuczniowym na Litwie i Białorusi. Warszawa: Ludowa spoldzielnia wydawnicza, 1955. 306 p.

Sarsembayev A. Russian settlement policy in Western Kazakhstan in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries // Journal of science. Lyon, 2025. № 66. P.17-22.

REFERENCES

Abdirov, M.Zh. History of the Cossacks of Kazakhstan. Almaty: Kazakhstan, 1994. 160 p. (In Russian)

Apollova, N.G. Economic Development of the Irtysh Region in the Late 16th – First Half of the 19th Century. Moscow: Nauka, 1976. 371 p. (In Russian)

Asylbekov, M.Kh. Formation and Development of Railway Personnel in Kazakhstan (Late 19th – Early 20th Century). Alma-Ata: Nauka, 1973. 362 p. (In Russian)

Bekmakhanova, N.E. The Multiethnic Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism (1860s – 1917). Moscow: Nauka, 1986. 245 p. (In Russian)

Belarus and Russia: Societies and States. Ed. and comp. D.E. Furman. Moscow: Prava cheloveka, 1998. 432 p. (In Russian)

ich, M.O. The Development of the Social-Democratic Movement in Belarus in 1883–1903. Minsk: Nauka i tekhnika, 1973. 232 p. (In Russian)

Brusina, O.I. Slavs in Central Asia. Ethnic and Social Processes. Late 19th – Late 20th Century. Moscow: Vostochnaya literatura, 2001. 240 p., ill., maps. (In Russian)

Efremov, P.I. Stolypin's Agrarian Policy. Moscow: Sotsekgiz, 1941. 186 p. (In Russian)

Emelyanova, T.V. The Main Directorate of Land Management and Agriculture of Russia in 1905–1914: Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. St. Petersburg, 2009. 26 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire (hereafter: FGC PRE), 1897. Vol. LXXVIII. Tobolsk Governorate. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: "Pushkinskaya Skoropechatnya" Printing House, 1905. XLVII, 247 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXIX. Tomsk Governorate. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: "Slovo" Printing House of the Siberian Joint-Stock and Stationery Company, 1904. XXVI, 246 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXI. Akmola Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: "Central" Typo-Lithography of M.Ya. Minkov, 1904. X, 135 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXII. Transcaspian Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: Printing House of Prince V.P. Meshchersky, 1904. XVI, 170 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXIV. Semipalatinsk Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: Printing House of Prince V.P. Meshchersky, 1905. XII, 148 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXV. Semirechye Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: Printing House of the Partnership "Narodnaya Polza", 1905. XII, 149 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVI. Syr-Darya Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: Printing House of the Partnership "Narodnaya Polza", 1905. XVI, 208 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVII. Turgai Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: "Slovo" Printing House, 1904. XII, 103 p. (In Russian)

First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVIII. Ural Oblast. Edited by N.A. Troinitsky: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg: "Slovo" Printing House, 1904. XII, 125 p. (In Russian)

Frizen, D.Ya. Peasant Migrants in Western Kazakhstan in the 19th – Early 20th Centuries // Historical and Socio-Educational Thought. 2012. No. 3 (13). P. 55–57. (In Russian)

From the Materials on the Land Question in Asiatic Russia. St. Petersburg, 1918. Issue VI. 218 p. (In Russian)

History of the Cossacks of Asiatic Russia: In 3 vols. Chief ed. V.V. Alekseev. Vol. 1. Yekaterinburg: NISO of the Ural Branch of RAS, 1995. 267 p. leaves of ill. (In Russian)

Kordowicz W. Konstanty Kalinowski. Rewolucyjna demokracja polska w powstaniu styczniowym na Litwie i Białorusi. Warszawa: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1955. 306 p. (In English)

Kostanay Region: Past and Present. In 2 parts. Part 1. Ed. I.K. Ternovoy. Kostanay: JSC "Kostanay Printing House," 2003. pp. 126–128. (In Russian)

Krasovsky, I. Materials for the Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff. The Region of the Siberian Kirghiz. Part III. St. Petersburg: Printing House of Transhel, Retger and Schneider, 1868. II, 264 p., 3 tables, 2 leaves of maps. (In Russian)

Krikh, A.A. Ethnic History of the Russian Population of the Middle Irtysh Region (17th–20th Centuries). Omsk: Nauka, 2012. 296 p. (In Russian)

Krikh, A.A. Non-Ethnic Components in the Composition of the Russian Old-Settler Population of the Middle Irtysh Region in the 18th – 1880: Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Omsk, 2006. 26 p. (In Russian)

Lipinsky, L.P. Stolypin's Agrarian Reform in Belarus. Minsk: Belarusian State University Publishing House, 1978. 221 p. (In Russian)

Losinsky, N.B. The Revolutionary Populist Movement in Belarus. 1870–1884. Minsk: Nauka i Tekhnika, 1983. 223 p. (In Russian)

Masanov, N.E. The Nomadic Civilization of the Kazakhs: The Foundations of the Life Activity of Nomadic Society. Moscow: Gorizont, 1995. 320 p. (In Russian)

Omarov, A.D. The History of Railways in Kazakhstan. Almaty: Baur i K, 1997. 287 p. (In Russian)

Review of Akmola Oblast for 1914. Omsk: Akmola Oblast Statistical Committee, 1915. 136 p. (In Russian)

Review of Semipalatinsk Oblast for 1914. Semipalatinsk: Typo-Lithography of the Trading House "Pleshcheev & Co.," 1915. 132 p. (In Russian)

Rumyantsev, P.P. Uezds of Zhetysay / Compiled by Zh. Karieva, B. Nurzekeeva. Almaty: Zhalyin, 2000. 331 p. (In Russian)

Sarsembayev A. Russian settlement policy in Western Kazakhstan in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries // Journal of science. Lyon, 2025. № 66. P.17-22. (In English)

Smolyaninov, M.M. Belarus in the First World War, 1914–1918. Minsk: Belarus. navuka, 2014. 490 p. (In Russian)

Tasilova, N.A. "Land Use Materials of the Kyrgyz (Kazakh)" – A Source for the History of Kazakhstan (late 19th – early 20th century). Textbook. Almaty: Kazakh University, 2011. 113 p. (in Kazakh)

Tereshkovich, P.V. Ethnic History of Belarus in the 19th – early 20th Century. Minsk: Belarusian State University Press, 2004. 223 p. (In Russian)

Tsaban, V. On the Exile of Participants of the January Uprising for Settlement in the Orenburg Province // 10th Bolshakov Readings: The Orenburg Region as a Historical and Cultural Phenomenon. Orenburg: Orenburg State Pedagogical University, 2020. P. 191–198. (In Russian)

Turgay–Ural Resettlement District. Brief Statistical Review for 1907. Orenburg: Turgay–Ural Resettlement Organization, 1908. VI, 26, 54 p. (In Russian)

Veletsky, S.N. Semirechye Oblast and Its Colonization. Verny: [n.p.], 1916. 62 p. (In Russian)

Volkova, T.P. Materials on Kyrgyz (Kazakh) Land Use Collected and Processed by the Expedition for the Study of the Steppe Regions: Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow, 1982. 25 p. (In Russian)

Авторлар туралы мәліметтер: Қалыш Аманжол Боранбайұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры (050040, Алматы қ-сы, Әл-Фараби даңғылы, 71 Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы. <https://orcid.org/000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

Саров Сержан Бараханұлы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры міндетін атқарушы (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), тарих магистрі. <https://orcid.org/0009-0009-0162-0387>. E-mail: serzhansarov@mail.ru

Сведения об авторах: Калыш Аманжол Боранбайұлы – профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (050040, г. Алматы, пр. Аль-Фараби, 71, Казахстан), доктор исторических наук. <https://orcid.org/000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

Саров Сержан Бараханович – исполняющий обязанности директора Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), магистр историй. <https://orcid.org/0009-0009-0162-0387>. E-mail: serzhansarov@mail.ru

Information about the authors: Amanzhol B. Kalysh – Doctor of Historical Sciences, Professor of Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, Almaty 050040, Kazakhstan). <https://orcid.org/000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

Serzhan B. Sarov – Acting Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan), master of History, Almaty. <https://orcid.org/0009-0009-0162-0387>. E-mail: serzhansarov@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.08.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 04.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 19.09.2025.

УДК: 811.161.1: 930.1 (575.2) (043.3)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТОВ «ВЕРА» И «ЗНАНИЕ» В ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Ф.М. Ержанова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Аннотация. Научная статья рассматривает лингвофилософские и лингвокультурологические концепции и посвящена константам тюркской культуры, комплексному анализу концептов «Вера» и «Знание» и особенностям их функционирования на материале литературных памятников эпохи тюркского ренессанса. В статье на основе концептуального анализа представлена языковая картина мира, репрезентируемая поэтами-философами Юсуфом Баласагуни, Махмудом Кашгари, Ахметом Югнеки, Ахметом Яссави, содержание которой составляет «ядро» тюркской духовной культуры.

Приоритетное значение в данном исследовании принадлежит анализу духовно-религиозных оснований традиционной культуры древнетюркских народов, цивилизационным фундаментом которого является тенгрианство. Во-первых, углубленное рассмотрение философско-методологических вопросов изучения духовно-культурных основ древнетюркской цивилизации, во-вторых, анализ процессов взаимодействия тенгрианства с другими религиозными системами, в-третьих, новое философское осмысление памятников древнетюркской письменности, а также творчества тюркских поэтов-мыслителей, заложивших основы духовной культуры тюркоязычных народов обусловлен необходимостью разносторонне подходить к реставрации истоков культуры тюркских народов. Концепты «Вера» и «Знание» отражают сложную систему духовно-нравственного и морально-этического измерений языковой картины мира и внутренней, духовной жизни личности. В то же время, данные феномены, особенно в плане диахронического аспекта, еще не получили достаточного освещения в рамках лингвофилософии и нуждаются в дальнейшем многоаспектном изучении.

Материалы и методы исследования: на основе анализа существующих в современной лингвофилософской традиции подходов к проблеме соотношения концептов «Вера» и «Знание» ставятся и решаются вопросы теоретического характера, дается методологический анализ концептов, а также проведен онтологический и гносеологический анализы двух духовных феноменов «Вера» и «Знание» в лингвофилософском аспекте.

Выявление основных концептов и констант культуры в национальном самосознании не имеет разработанной методологии; нечетко выведен категориальный аппарат. В то же время, национальный компонент является ядром человеческой личности, поскольку он есть заключенная в человеке этническая культура с ее традициями, ценностями, представлениями, нормами и правилами поведения. Следовательно, недостаточность теоретико-методологических исследований обуславливает актуальность выбранной темы «Концепты «Вера» и «Знание» в тюркской языковой картине мира» и позволяет говорить о ее современности и своевременности. В статье проанализирован опыт культурфилософского анализа языковой картины мира, концепта, их статуса и функций в познании мира; исследованы образно-символический и ценностный компоненты структуры концептов «Знание», «Вера» как культурных констант; применен концептуальный анализ в исследовании концептов «Вера», «Знание» с различных авторских позиций (Юсуфа Баласагуни, Махмуда Кашгари, Ахмета Югнеки, Ахмета Яссави).

Ключевые слова: культурфилософская парадигма, лингвофилософия, лингвокультурология, аксиология, концепты «Вера» и «Знание», языковая картина мира.

Для цитирования: Ержанова Ф.М. Теоретико-методологические основы исследования концептов «Вера» и «Знание» в древнетюркской языковой картине мира // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 105-114. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.11

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ТІЛДІК ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «СЕНІМ» ЖӘНЕ «БІЛІМ» КОНЦЕПЦИЯЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Ф.М. Ержанова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Ғылыми мақала лингвофилософиялық және лингвомәдениет концептілері қарастырылып, түркі мәдениетінің тұрақты белгілеріне, «Сенім» және «Білім» ұғымдары мен олардың қызмет ету ерекшеліктерін түркі ренессансы дәуіріндегі әдеби ескерткіштерге сүйене отырып, жан-жақты талдауға арналған. Концептуалды талдауға негізделген мақалада мазмұны түркі рухани мәдениетінің «өзегін» құрайтын Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашғари, Ахмет Йүгнеки, Ахмет Яссауи ақын-философтары бейнелеген дүниенің тілдік бейнесі берілген.

Бұл зерттеуде өркениеттік іргетасы тәңіршілдік болып табылатын көне түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінің рухани-діни негіздерін талдауға басымдық берілген. Біріншіден, көне түркі өркениетінің рухани-мәдени негіздерін зерттеуге қатысты философиялық-әдіснамалық мәселелерді тереңірек қарастыру; екіншіден, тәңіршілдік пен басқа діни жүйелердің өзара байланысын талдау; үшіншіден, көне түркі әдеби ескерткіштерін, сондай-ақ түркі тілдес халықтардың рухани мәдениетінің негізін қалаған түркі ақындары мен ойшылдарының шығармашылығы түркі халықтары мәдениетінің бастауларын қалпына келтіруге кешенді түрде қарау қажеттілігімен шартталған.

«Сенім» және «Білім» ұғымдары тұлғаның тілдік дүниетанымы мен ішкі, рухани өмірінің рухани-адамгершілік және этикалық-этикалық өлшемдерінің күрделі жүйесін көрсетеді. Сонымен қатар, бұл құбылыстар, әсіресе, диахрондық аспектілері жағынан лингвистикалық философия аясында әлі жеткілікті түрде қамтылмаған және әрі қарай жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында қазіргі лингвофилософиялық дәстүрдегі тәсілдерге сүйене отырып, «Сенім» мен «Білім»

концептілерінің арақатынасына қатысты теориялық мәселелер талданды, олардың әдіснамалық негіздері айқындалды. Сондай-ақ екі рухани феноменге – «сенім» мен «білімге» – онтологиялық және гносеологиялық тұрғыдан талдау жасалды.

Ұлттық санадағы мәдени константалар мен негізгі концептілерді анықтаудың әдіснамасы толық қалыптаспаған, категориялық аппараты да айқын емес. Дегенмен ұлттық компонент – тұлғаның өзегін құрайтын этникалық мәдениет, оның дәстүрлерімен, құндылықтарымен, дүниетанымдық ұстанымдарымен, мінез-құлық нормаларымен тығыз байланысты. Осыған орай теориялық-әдіснамалық зерттеулердің жеткіліксіздігі таңдап алынған «Түркі тілдік дүниетанымындағы «Сенім» және «Білім» концептілері» тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Мақалада тілдік дүниетанымды, концептіні мәдени-философиялық тұрғыдан талдаудың тәжірибесі зерделеніп, олардың дүниетанымдық функциялары мен орны көрсетілді. Сонымен қатар «Сенім», «Білім» концептілерінің бейнелі-символдық және құндылықтық қырлары қарастырылып, Юсуф Баласағұни, Махмұд Қашқари, Ахмет Йүгнеки, Ахмет Яссауи еңбектері негізінде концептуалдық талдау жүргізілді.

Тірек сөздер: мәдени-философиялық парадигма, лингвофилософия, лингвомәдениеттану, аксиология, «Сенім» және «Білім» концептілері, тілдік дүниетаным.

Сілтеме жасау үшін: Ержанова Ф.М. Ежелгі түркі тілдік дүниетанымындағы «Сенім» және «Білім» концепцияларын зерттеудің теориялық-әдістемелік негіздері // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 105-114 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.11

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE RESEARCH OF THE CONCEPTS OF «FAITH» AND «KNOWLEDGE» IN THE CONTEXT OF THE ANCIENT TURKIC LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

F.M. Erzhanova

Abai Kazakh National Pedagogical University

Abstract. The present scientific article examines linguistic-philosophical and linguistic-cultural concepts, and is devoted to the constants of Turkic culture, a comprehensive analysis of the concepts of «Faith» and «Knowledge», and the peculiarities of their functioning based on literary monuments of the Turkic Renaissance era. The article presents a linguistic depiction of the world as interpreted by the poet-philosophers Yusuf Balasaguni, Mahmud Kashgari, Ahmet Yugneki, and Ahmet Yasawi. The content of this work constitutes the «core» of Turkic spiritual culture, as determined by the conceptual analysis.

The primary focus of this study is the analysis of the spiritual and religious foundations of the traditional culture of the Old Turkic peoples, whose civilizational core is Tengriism. Firstly, it necessitates an in-depth examination of the philosophical and methodological issues concerning the study of the spiritual and cultural foundations of the Old Turkic civilization. Secondly, it addresses the analysis of the processes of interaction between Tengriism and other religious systems. Thirdly, it presents a novel philosophical interpretation of the monuments of Old Turkic writing, as well as the works of Turkic poet-thinkers who established the foundations of the spiritual culture of Turkic-speaking peoples. This multifaceted approach is necessitated by the need to comprehensively reconstruct the cultural origins of the Turkic peoples.

The concepts of «Faith» and «Knowledge» reflect a complex system of spiritual, moral, and ethical dimensions within the linguistic worldview and the inner, spiritual life of the individual. Concurrently, these phenomena – particularly from a diachronic perspective – have not yet received sufficient attention within the framework of linguistic philosophy and require further multifaceted investigation.

Materials and research methods. This study is based on an analysis of the approaches existing in contemporary linguo-philosophical tradition regarding the relationship between the concepts of «Faith» and «Knowledge». The study formulates, and addresses a number of theoretical

questions. A methodological analysis of the concepts of «Faith» and «Knowledge» is provided, along with an ontological and epistemological examination of these two spiritual phenomena within a linguo-philosophical framework.

The identification of key cultural concepts and constants within national self-consciousness is impeded by a paucity of fully developed methodologies; the categorical framework remains insufficiently defined. Concurrently, the national component constitutes the core of human identity, as it represents the internalized ethnic culture with its traditions, values, beliefs, norms, and behavioral codes. Consequently, the paucity of thorough theoretical and methodological research underscores the relevance of the chosen topic – «The Concepts of «Faith» and «Knowledge» in the Turkic Linguistic Worldview» – and emphasizes its timeliness and significance in contemporary scholarship.

The article examines extant approaches to the cultural-philosophical analysis of the linguistic worldview and the concept as a category, including their status and functions in the process of world cognition. The present study explores the figurative-symbolic and value-based components in the structure of the concept's «Knowledge» and «Faith» as cultural constants. A conceptual analysis of these notions is conducted from various authorial perspectives — including those of Yusuf Balasaguni, Mahmud Kashgari, Ahmed Yugnaki, and Ahmed Yasawi.

Keywords: cultural-philosophical paradigm, linguistic philosophy, linguistic-cultural studies, axiology, concepts of «Faith» and «Knowledge», linguistic picture of the world.

For citation: Erzhanova F.M. Theoretical and methodological foundations for the research of the concepts of «Faith» and «Knowledge» in the context of the ancient turkic language picture of the world // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 105-114. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.11

Введение. В философии языка еще с античности были тесным образом связаны проблемы соотношения языка, мышления и окружающей человека действительности, в понимании которых в философской науке наметилось две позиции: мышление, познание мира не зависят от языка, таким образом, язык приобретает исключительно инструментальную функцию. Согласно другой позиции, сущность языка состоит не единственно в передаче мысли от одного человека к другому, т.е. основная его функция заключается не только в «инструментовке» мышления, но и в способности быть носителем знания. Вопросы, стоящие сегодня перед современной лингвистикой, уходят корнями в идеи приверженцев второй точки зрения на природу и функции языка.

Проблема выражения или отражения языком реальности стала объектом широкой дискуссии и в средневековой философии. Вопрос о существовании реальности, который был поднят схоластами, и имел три направления: реализм, номинализм и концептуализм. Если реализм как течение признавал лежащую вне сознания реальность, номинализм отрицал онтологическое значение универсалий, то умеренный номинализм признавал существование объективной реальности, акцентируя ее представленность в сознании. Данное средневековое течение в философии также послужило методологическим базисом для современной когнитивной парадигмы в языкознании.

Результаты и обсуждение. В данном исследовании важна концепция, развитая в XIX веке неогумбольдтианцами, которые утверждали, что язык является «промежуточным звеном» между человеком и объективной реальностью. Многие исследователи этого направления (Л. Вайсбергер, Г. Штейнталь, Э. Кассирер, Г. Гадамер и др.), признавая язык посредником между человеческим сознанием и действительностью вводят понятие «языковая картина мира» - как область, в которой осуществляется это «посредничество». Вот чрезвычайно важный для понимания их концепции вывод: «...он (язык) позволяет человеку объединить весь свой опыт в единую картину мира и заставляет его забыть о том, как раньше, до того, как он изучил язык, он воспринимал окружающий мир» [Серебренников, 1988: 12]. Языковая картина мира, по мнению неогумбольдтианцев, тем самым выполняет конституирующую роль, приобретает власть над познавательным кругозором человека и над его практической деятельностью.

Учение В. Гумбольдта и его последователей, неогумбольдтианцев, оказало огромное влияние на последующие культурологические и лингвистические исследования, в частности, на изучение внутренней формы языка, на теорию «психологии народов» Х. Штейнтала, на философию языка Э. Кассирера, лингвистическую философию Л. Витгенштейна. Данные ключевые направления, представленные Э. Кассирером, Л. Витгенштейном, М. Хайдеггером, Г.-Г. Гадамером и др. не ограничивались собственно лингвофилософской проблематикой, а разрабатывались философско-культурологические основания языка как важнейшего феномена человеческой культуры.

В современной философской науке разрабатывается несколько концептуальных позиций, касающихся языковой картины мира. Во-первых, в каких взаимоотношениях находятся концептуальная и языковая картины мира, во-вторых, что следует понимать под языковой картиной мира – концептуальную картину мира, закрепленную в структуре языка или вербализованную посредством языка. В-третьих, в чем заключается признаваемая всеми связь между концептуальной и языковой картинами мира и др.

Принципиально важным для понимания языковой картины мира является, по мнению лингвистов то, что при фиксации результатов познания в языке, при закреплении в сознании понятий в значениях слов, происходит некоторое «упрощение» познания, так как в единицах языка отражается не полный его результат, не все признаки образовавшегося понятия. Следовательно, языковая картина мира не может рассматриваться как равноправная по отношению к концептуальной картине мира. Но несмотря на то, что языковая картина мира лишь фрагментарно отражает концептуальную картину мира, более удобного доступа к концептуальной картине мира, чем через язык, считают лингвисты, не существует.

Благодаря концептам – особым ментальным образованиям – у человека формируется концептуальная картина мира, то есть система представлений о мире, включающая как вербальный, так и невербальный компоненты. «Концепты позволяют хранить знания о мире и оказываются строительными элементами концептуальной системы, способствуя обработке объективного опыта путем проведения информации под определенные выработанные обществом категории и классы» [Степанов, 1997: 21].

Концепт как многокомпонентное образование делится на несколько составляющих (слоев). Ученые считают, что концепт как минимум трехкомпонентен - в нем выделяются: - понятийная сторона и «все, что делает его актом культуры - этимология, современные ассоциации, оценки» [Карасик, 2001: 9]; образная составляющая, которая фиксирует образы, метафоры, поддерживающие его в языковом сознании; а также и аксиологическая составляющая.

Интуитивное понимание и постижение целостности мира, которое находило место в религиозной системе тенгрианства, указывает на наличие духовной веры, как непосредственного познания мира и самого себя в этом мире. Важнейшим компонентом духовной веры было «доверие», которое имело место в сфере сакрального – в осуществлении ритуалов и в отправлении культов. Принимая мир, как тайну, которую надо понять, древние тюрки воспринимали его, проявляя внутреннее доверие ко всем проявлениям этого мира. Это был особый, локальный вид мировосприятия, который соответствовал только определенному образу жизни. С. Акатай пишет: «В тенгризме все исследователи, в том числе и средневековые, видели лишь поверхностный слой – веру, тогда как это было феноменом мысли, парафилософией духа» [Акатаев, 2001: 18]. Д.Сарыгулов также отмечает простоту и ясность, логичность и рациональность духовной веры, ее наполненность здравым смыслом и отсутствию в ней далеких от реальности фантазий, абстракций, измышлений и т.п.

Совпадение форм интуитивного, непосредственного знания и духовной веры формировали различные мироотношенческие модальности, проявляющиеся в форме поклонения природе, почитания предков, веры в Тенгри, веры в очистительную силу огня, веры в магическую силу Слова. Именно через духовную веру осуществлялось постижение бытия, а через непосредственное знание укреплялась вера.

Концепты «Вера» и «Знание» в полной мере отражают суть и концептуальное содержание тенгрианства, которое, на наш взгляд, заключается в утверждении таких постулатов как:

- 1) непрерывность жизни и ее постоянное возобновление;
- 2) неразрывная связь с Творцом-Тенгри, присутствующего во всем, в том числе и в человеке;
- 3) регулирование порядка и гармонии космоса и человека;
- 4) следование в жизни императиву «адамгершилик» («человечности») [Абаев, Аюпов, 2010: 7].

Отсюда тенгрианству как религиозной системе была присуща «простота и ясность, практичность и гармоничность по отношению к человеку и ко всему бытию в целом» [Сарыгулов, 2002: 11]. Если какая-либо идея не противоречила духовной вере, древнетюркское мировоззрение принимало ее, но если она была чуждой, то никогда не находила места в их (тюрках) сердцах. Именно в этот период истории зародилась идея единства человека и мира, единства веры и знания.

Важнейшими духовными течениями народов Центральной Азии доисламского периода по праву считаются зороастризм, буддизм, манихейство и христианство несторианского толка.

Являющееся одним из первых религиозно-философских учений, зороастризм, как сложная система вероучения и философского познания, занял весомое место в повседневной жизни тюркского общества. «В инстинктивном понимании религиозности, - отмечал Орынбеков, - святости и мудрости казахов исторически первое место занимают установки зороастризма, ориентированные на близость к природе, жизнелюбие и гордость» [Орынбеков, 1994: 14].

Большую роль в зороастризме играло понятие разума. Разум понимался в зороастризме не как способность рационального постижения действительности, а как врожденная мудрость человека, дарованная богом, чтобы человек различал добро и зло и управлял своей волей, т.е. разум в зороастризме являлся не интеллектуальным, а этическим понятием.

Отсюда, можно сделать вывод, что в зороастризме, как и в тенгрианском мировоззрении во главе угла ставилось самопознание человека и этот процесс протекал через познание окружающей среды. Отсюда, все сотворения Ахурамазды, в том числе человек, не только священные, но и совершенны. Из всех творений Ахурамазды лишь человек располагал способностью и умением изменить и обновить мир. В этом отношении человек и его сознание играли двоякую роль: созидательную и разрушительную.

Значима была для тюрков и буддийская вера, в варианте махаяны. Вера в буддизме являлась основным фактором на пути просветлению – нирване. Данное слово происходит от глагола, который означает «устремлять сердце к Абсолюту». Другими словами, это этически здравая противоположность страстному желанию или жажде.

Как мы видим, своеобразное, духовное понимание «веры» и «знания» в буддийской концепции не было игнорировано традиционной древнетюркской культурой, а было переплавлено и синтезировано тенгрианским духовно-этическим комплексом. Буддизм не только не нарушил духовно-этическое сознание тюрков, но наоборот сохранил его и еще более развил его и обогатил опытом многих других народов Востока (индийцев, китайцев, кушан, бактрийцев и т.д.), и в то же время, вобрав в себя нормы культуры новых последователей этой религии.

Ислам как религия и духовно-религиозное основание арабо-мусульманской культуры вносит новые коррективы в древнетюркскую культуру.

Для веры, присущей тюркскому мировосприятию свойственно было суфийское понимание. Суфий сохраняет эзотерический смысл религиозной веры, воспринимая веру как возможность самосовершенствования, возможность познания Бога. Знания должны быть нравственными, а вера осознанной.

Говоря о мусульманском концепте «знание», можно сказать, что ее проявления ярко были представлены в различных течениях: собственно рациональной мусульманской философии, мусульманской теологии (калама) и суфизме. Но в целом мусульманская рациональная философия, имеющая в основе учения Аристотеля и Платона, была неприемлема для калама, для его рационально-познавательного признания Бога и основных положений таухида в суннитском изложении, но приемлема для центральноазиатского свободомыслия.

В Центральной Азии ислам впитал в себя все традиционные верования, традиционную культуру. Вместе с этим ислам как арабо-мусульманская религия, приняв форму «тюркского варианта ислама» впитал в себя всю культуру межэтнического и межрелигиозного общения, тем самым став гораздо терпимее и к различным собственным толкам, и к другим религиозным конфессиям. Таким образом, трансформация концептов «веры» и «знания» приводит к развитию концепции поиска взаимодействия веры и знания, их гармонии и единства. В решении данной проблемы тюркская философская мысль придерживалась позиции целостного восприятия мира, в соответствии с которой не должно быть ни слепой веры, ни безнравственного знания.

Знание и вера в мировоззрении мыслителей эпохи тюркского ренессанса посвящен анализу концептов «веры» и «знания» в наследии тюркоязычных мыслителей, который в аксиологической интерпретации нашего времени имеет огромный нравственный смысл для духовного преобразования человечества. Для тюркских мыслителей характерно позитивное переплетение обоих течений «веры» и «знания» в социально – этической мысли, они как бы дополняют друг друга в противоборстве со злом, отрицании деспотизма и паразитировавшей религиозной идеологии. В результате, в современной историко – философской литературе все яснее вырисовывается их значительная роль в развитии духовной культуры, свободомыслия.

В действительности, изучая содержание сочинений Ю. Баласагуни, А. Югнеки, М. Кашгари, А. Яссави можно говорить о том или ином концепте как преобладающем, но, ни в коем случае не в качестве единственном.

О высокой ценности знания Юсуф Баласагуни говорит не раз: «Разум – светильник, слепому – глаза, душа – мертвому телу, слово – немому языку»; «Ученьем изводят и зло, и порок, А знанием – смуты народных тревог». Вера в разум, в его могущество имеет онтологические основания: поскольку разумность мира, «суть Вселенной» установлена Богом, постольку «наука и разум – основа всех дел». В «Словаре» М.Кашгари: «учись мудрости, приобретай знания»; «если отец будет строго держать своего сына и учить, / сын, когда вырастет и достигнет определенного положения, будет рад. В поэме А.Югнеки «Подарок Истин»: «просвещенный человек – это ценный динар, невежественный и непросвещенный [человек] – монета без цены»; «создатель познается знанием»; «что есть у тебя иного, столь же полезного, как знание».

В контексте проблемы нашего исследования, возьмем на себя смелость сказать, что именно в произведениях Махмуда Кашгари и Юсуфа Баласагуни особо выражена древнетюркская традиция ставить вопросы жизни и ее познания выше вопросов религиозных, когда разум и мудрость превалируют над религиозным сознанием. По мнению поэтов-мыслителей, религия и религиозность как данность окружающей действительности могут и должны быть познаны в результате научного (познавательного) поиска – это еще один момент, характеризующий тюркскую ментальность в отношении к религии.

Отсюда и Ю.Баласагуни, и А.Югнеки, и М.Кашгари опираясь на своих предшественников – восточных перипатетиков и оставаясь на идеологической платформе ислама, разрабатывали для тюркских народов относительно новое для этого времени, понимание проблем веры и знания, стремлением встать над и вне этих концептов, где вместо «или-или» доминирует «и-и», где человеческое ставится выше религиозного: «не какой ты веры», и «какое у тебя знание», а «какой ты человек» было важным и решающим во всех отношениях.

В то же время, А.Яссаи, С.Бакыргани пропагандируют ислам не как идеологическую доктрину, свод указаний и запретов, а как «религию сердца», что значительно способствовало расширению сферы влияния суфийских идей в обществе древнетюркского периода. Роль суфийской поэзии как духовной пищи, наставления и утешения особенно возрастала среди кочевого и оседлого общества.

Таким образом, тюркские мыслители: Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагуни, Ахмет Югнеки, с одной стороны, проявляя приверженность к рационалистической философии восточного перипатетизма, к научным представлениям о мире и человеке, в то же время сохраняют лояльность по отношению к религиозному учению. Юсуф Баласагуни, например, опираясь на философскую концепцию двойственной истины, разграничивает сферы знания религиозного и философского:

Две ветви – мирские и вера – несхожи

Пути их различны, их путать негоже [Баласагунский, 1983: 22].

Тем самым, Ю. Баласагуни рассуждает о различных функциях религиозных и светских деятелей в обществе. Первым – забота о человеческой душе, о воспитании нравственности, верности традициям, чувства брэнности земной жизни человека. А вторым – забота о благе и процветании народа, страны. В данном случае, концепция двойственной истины звучит как проблема равновесия духовного, религиозного и мирского, проблема формирования гармоничной личности, свободной от однобокого увлечения «земными» заботами в ущерб духовности, так и абсолютного отрешения от жизненных проблем.

С другой стороны, религиозно – суфийская литература, представленная, главным образом, в поэзии Ахмеда Яссаи, Сулеймана Бакыргани выдвигает на первый план религиозно – духовные ценности. Это направление учило людей, прежде всего тому, как с достоинством, не теряя веры в конечное (загробное) торжество Добра и Справедливости, противостоять ударам судьбы, проявлять великодушие и щедрость; прощать жестокость, насилие; проявлять терпение; довольствоваться имеющим и т.д. Жизненные невзгоды, посланные человеку как испытание, укрепляют его дух и нравственные устои, чтобы с чистой совестью встретить смерть как избавление от страданий и искушений. Но самое важное для нас в данном случае – это духовно – эстетическое осмысление тюркскими мыслителями – суфиями Любви как всемогущего, универсального метода познания, постижения Истины. Именно эта сторона суфизма оказала сильнейшее влияние не только собственно суфийскую поэзию, но и на всю литературу в целом.

Итак, для рационалистической и суфийской этики «доминирующим» звеном, позволяющим безошибочно определить их мировоззренческие установки был Человек, его человечность, совершенство, который имеет два «приоритетных» добродетеля: культ интеллектуальной добродетели – «знание» и культ духовно – этической добродетели – «вера», как высшие ценности человека на пути к подлинному счастью. В этих принципах, наверное, и заключается важная черта тюркской ментальности, в которой нет противопоставления и жесткой борьбы, а есть стремление к высокой духовности, терпимости и толерантности.

Такое понимание бытия, духовности, добродетели, счастья в мировоззрении древнетюркских мыслителей по праву должно занять подобающее ему место в сокровищнице мировой культуры.

Становясь символами, «вера» и «знание» уже не переносят на себя признаки каких-либо конкретных реалий, а сами помогают в интерпретации других – умопостигаемых и непостижимых явлений. Поэтому мы можем говорить о «вере» и «знании» как о символах Истины, Человечности, Любви и т.д. Из сказанного, можно предположить, что рассмотренная символика «Знания» и «Веры» носит универсальный характер, она свойственна не только тюркскому языковому сознанию, но и сознанию других народов.

В результате аксиологического анализа концептов «Вера» и «Знание», мы видим, что центре внимания тюркских мыслителей стоят вопросы не собственно теологии, а тесно с ним связанные вопросы человеческого бытия, которые особенно остро звучат в переломные

эпохи, когда происходит смена различных ценностных парадигм. Возможно, глубоко – внутренние онтологические и гносеологические процессы древнетюркской и арабо-мусульманской систем ценностей, вызвали к жизни аналогичные процессы.

Аксиологическая или ценностная информация, присутствующая в структуре концептов, образует отдельный слой, не сводимый ни к одной из трех традиционно выделяемых составляющих, но формируется на их основе.

Так как «вера» и «знание» – сложные, противоречивые и многоаспектные феномены, их ценностная составляющая, рождалась не в один миг, а долго и, главное, коллективно. Большинство из ценностей сформировалось еще в мифологическом сознании, затем получили развитие в религиозной трактовке и дошла до наших дней, впитав в себя все богатство оттенков смысла и результат их глубинного осмысления великими мыслителями прошлого.

Заключение. Комплексное исследование концептов «Вера» и «Знание» требует, прежде всего, всестороннего и углубленного изучения духовно-культурных основ древнетюркской цивилизации, во-вторых, глубокого анализа процессов трансформации данных концептов в результате взаимодействия тенгрианства с другими мировоззренческими и религиозными системами. Научно-объективного значения требует и проблема соотношения веры и знания в философской мысли эпохи тюркского ренессанса. Это, в конечном счете, позволит определить место тюркской культуры в мировой культуре и даст научно-обоснованную реализацию идеи культурного единства тюркских народов, их консолидацию в условиях многополюсного мира, разрешения проблем без излишней идеологизации и по литизации.

В современной философской литературе часто можно встретить утверждение о синкретичности религиозного мировоззрения тюрков, как соединение разнородных религиозных воззрений, а, следовательно, отсутствие собственного внутреннего ядра религиозного мировоззрения. Это объясняется тем, что в разные исторические эпохи тюрками исповедывались практически все религии: зороастризм, буддизм, манихейство, ислам. В том числе и шаманизм, который также классифицируется как религия. Вместе с тем нужно отметить, что тюркские народы с древности имели свое универсальное религиозное мировоззрение – тенгрианство. Универсальность собственного религиозного мировоззрения и диктовала многообразие ориентиров в отношении к религии, восприимчивость к другим религиозным идеям, при безусловном сохранении собственных.

В тюркской языковой картине мира, последовательно и обоснованно выделяются два основных этапа в решении проблемы соотношения веры и знания. Первый этап обусловлен целостностью мировосприятия, отсюда и нерасчлененность и некоторая неопределенность понятий «вера» и «знание», их динамичность, изменчивость и открытость. Данный период берет начало в традиционной мифологии и находит выражение в древнетюркских письменных памятниках Орхоно-енисейского периода. Для второго этапа (Тюркского ренессанса) характерна попытка синтеза духовно-этической веры с религиозной, рациональным знанием и «божественным», отсюда и концепция поиска диалога веры и знания, их гармонии и единства.

Тюркскому этносу, имевшему свои устоявшиеся воззрения и определенный менталитет, связанный с образом жизни, было легче принять суфийскую концепцию ислама. Это и определило форму соотношения веры и знания в традиционном мировоззрении, которая выработала в тюркской духовной мысли толерантность, внимательность и уважение к другим народам и конфессиям.

ЛИТЕРАТУРА

Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва, Наука, 1988. 251 с.

Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва, Школа «Языки русской культуры», 1997. 880 с.

Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград: Перемена, 2001. 329 с.

Акатаев С.Н. Древние культы и традиционная культура казахского народа. Алматы: КазНИИКИ, 2001. 124 с.

Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Экологическая культура в тэнгрианско-буддийской цивилизации народов Внутренней Азии. Алматы, 2010. 556 с.

Сарыгулов Д. Тэнгрианство и глобальные проблемы современности // Теңирчилик – кыргыздардын дүйнө таанымы, түбөлүк билими. Бишкек: Тенгир Ордо, 2002. 240 с.

Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. Алматы: Олке, 1994. 260 с.

Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. Москва: Наука, 1983. 399 с.

REFERENCES

Serebrennikov B.A. The Role of the Human Factor in Language: Language and the Picture of the World. Moscow: Nauka, 1988. 251 p. (In Russian)

Stepanov Yu.S. Constants. Dictionary of Russian Culture. Research Experience. Moscow: School of Languages of Russian Culture, 1997. 880 p. (In Russian)

Karasik V.I. On the Categories of Linguistic Culturology // Language Personality: Problems of Communicative Activity. Volgograd: Peremena, 2001. 329 p. (In Russian)

Akatayev S.N. Ancient Cults and Traditional Culture of the Kazakh People. Almaty: KazNIKI, 2001. 124 p. (In Russian)

Abaev N.V., Ayupov N.G. Ecological Culture in the Tengrian-Buddhist Civilisation of the Peoples of Inner Asia. Almaty, 2010. 556 p. (In Russian)

Sarygulov D. Tengriism and global problems of modernity // Tenirchilik – Kyrgyz people's worldview, traditional knowledge. Bishkek: Tengir Ordo, 2002. 240 p. (In Russian)

Orynbekov M.S. Pre-philosophy of the Proto-Kazakhs. Almaty: Olke, 1994. 260 p. (In Russian)

Balasagunsky Yusuf. Blessed Knowledge. Moscow: Nauka, 1983. 399 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Ержанова Феруза Мейрбекқызы - PhD., қаумдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті 050010, Достық данғылы 13, <https://orcid.org/0000-0002-6001-5314> E-mail: ferusa@mail.ru

Сведения об авторе: Ержанова Феруза Мейрбековна – доктор PhD, и.о. ассоц.проф., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 050010, пр. Достык 13, ORCID-0000-0001-5067-0887, E-mail: ferusa@mail.ru

Information about the authors: Yerzhanova M. Feruza - PhD, acting associate Prof., Abai Kazakh National Pedagogical University Kazakhstan, 050010, Dostyk ave., 13, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6001-5314> E-mail: ferusa@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 08.09.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 15.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.09.2025.

МАЗМҰНЫ

Джордана Померой XXI ғасырдағы музейлердің дамуы: Ортақ идеялар	5
Е.В. Офицера Риштанның (Өзбекстан) заманауи керамикасындағы дәстүрлер мен жаңашылдық. «Царицыно» ММҚ қорларына жаңа түсімдер	13
Линнея М. Грим Ашықтық: Стробери-Бэнк музейі және қоғаммен өзара әрекет.....	25
Б.А. Нұрпейсов Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы Әбілхан Қастеев шығармалары	34
Ж.А. Орынбекова Қазақ халқы тұрмысындағы әдет-ғұрып, салт-сана түрлері (ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорындағы Ә. Ысқақов қолжазбасы негізінде қысқаша экскурс).....	43
Қ.А. Талжанов Қазақтың ат мәдениетінің айшықты бір бөлшегі: Жүгендер (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде)	51
С. Машарыков Парыздепе қалашығындағы 2021-2022 жылдарғы далалық археологиялық зерттеу нәтижелері	60
Ф.М. Мұстафин Кейінгі орта ғасырлардағы ойраттар мен қазақ жүздерінің этносаяси бірлестіктері	67
А.Ж. Сатыбаева Көкшетау сыртқы округінің тарихи шарттары мен қалыптасу ерекшеліктері.....	74
А.Б. Қалыш, С.Б. Саров XIX – XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағындағы этникалық белорустардың қоныстану тарихы мен саны	84
Ф.М. Ержанова Ежелгі түркі тілдік дүниетанымындағы «Сенім» және «Білім» концепцияларын зерттеудің теориялық-әдістемелік негіздері.....	105

СОДЕРЖАНИЕ

Джордана Померой Развитие музеев в XXI веке: Общие идеи.....	5
Е.В. Офицера Традиции и новаторство в современной керамике Риштана (Узбекистан). Новые поступления в фонды ГМЗ «Царицыно»	13
Линнея М. Грим Крайняя открытость: музей Стробери-Бэнк и взаимодействие с обществом	25
Б.А. Нурпейсов Произведения Абылхана Кастеева из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея.....	34
Ж.А. Орынбекова Типы обычаев, традиций в жизни казахского народа (краткий экскурс на основе рукописи А. Ыскакова из фондов Центрального государственного музея РК).....	43
К.А. Талжанов Значимый элемент конской культуры казахов: Уздечки (на примере экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея)	51
С. Машарыков Результаты полевых археологических исследований на городище Парыздепе в 2021-2022 гг.	60
Ф.М. Мустафин Этнополитические объединения ойратов и казахских жузов в эпоху позднего средневековья	67
А.Ж. Сатыбаева Исторические условия и особенности формирования Кокшетауского внешнего округа .	74
А.Б. Калыш, С.Б. Саров К истории расселения и численности этнических белорусов на территории Казахстана в XIX – начале XX вв.	84
Ф.М. Ержанова Теоретико-методологические основы исследования концептов «Вера» и «Знание» в древнетюркской языковой картине мира	105

CONTENT

Jordana Pomeroy

Evolving Museums in the 21st Century: Shared Ideas 5

E.V. Ofitserova

Traditions and innovation in Ristan's modern ceramics (Uzbekistan). New arrivals at the State Museum-Reserve «Tsaritsyno» 13

Linnea M. Grim

Extreme Openness: Strawberry Banke Museum and Community Engagement..... 25

B.A. Nurpeysov

A. Kasteev's artworks in the collection of the Aktobe regional museum of history and local lore 34

Zhanna Orynbekova

Types of customs and traditions in the life of the kazakh people (a brief overview of A. Iskakov's manuscript from the fund of the Central state museum of the Republic of Kazakhstan)..... 43

K.A. Talzhanov

A distinct element of kazakh horse culture: Bridles (Using Exhibits from the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore) 51

S. Masharkov

Results of field archaeological research at the Paryzdepe site in 2021-2022 60

F.M. Mustafin

Ethnopolitical associations of oirats and kazakh zhuzes in the late middle ages 67

A.J. Satybaeva

Historical conditions and features of the formation of the Kokshetau outer district 74

A.B. Kalysh, S.B. Sarov

On the history of settlement and population size of ethnic belarusians in the territory of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries..... 84

F.M. Erzhanova

Theoretical and methodological foundations for the research of the concepts of «Faith» and «Knowledge» in the context of the ancient turkic language picture of the world 105

БАС РЕДАКТОР:**Атығаев Нұрлан Әділбекұлы**

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улутбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің Туризм және қонақжайлылық жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан).

Харипова Рашида Ерiмқызы, педагогика ғылымдарының магистрі (Қазақстан).

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР:**Темиртон Галия**

PhD докторы

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:

Қыстаубаева Айгүл, Төрежанова Набира, Белтенов Жасұлан,
Мякишева Ольга, Жайнақов Ерсін, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиля Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улутбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран» (Казахстан).

Харипова Рашида Еримовна, магистр педагогических наук (Казахстан).

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD доктор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Кистаубаева Айгуль, Торежанова Набира, Белтенов Жасулан,
Мякишева Ольга, Жайнаков Ерсин, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

EDITOR-IN-CHIEF:

Nurlan A. Atygayev

Candidate of Historical Sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Higher School of Tourism and Hospitality of the Turan University (Kazakhstan).

Kharipova Rashida Erimqyzy, Master of Pedagogical Sciences (Kazakhstan).

SCIENTIFIC EDITOR:

Temirton Galiya

PhD

EXECUTIVE EDITORS:

Aigul Kystaubaeva, Nabira Torezhanova, Zhasulan Beltenov,
Olga Myakisheva, Ersin Zhainakov, Balayeva Araily, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Центральный государственный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The Central State Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru